

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

2 (44) ▶ 2021

ЗМІСТ

Європейські цінності

ЗАЯЦЬ Т. А. Ціннісні орієнтири інноваційного розвитку в Україні	3
ЗВОНАР В. П. Інноваційні технології розвитку соціального капіталу	22
КУРИЛО І. О. Емансипаційні цінності та дітородна поведінка в контексті демографічної модернізації (на матеріалах останньої хвилі Світового дослідження цінностей (2017—2020))	37
АКСЬОНОВА С. Ю. Вік материнства у контексті цінності часу	56
РИНГАЧ Н. О., ВЛАСИК Л. Й. Цінність здоров'я в Україні: від декларації до реалізації	74
МАЛИНОВСЬКА О. А. Сучасний розвиток міграційної політики ЄС та міграційні перспективи України	92
POZNIAK O. V. Ukrainian Migrants in Europe: Situation Depending on the Region of Stay	110

Наукове життя

Пам'яті ученого Рональда Інглехарта присвячується	127
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ	129
GUIDELINES FOR AUTHORS	132

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
PTOUKHA INSTITUTE FOR DEMOGRAPHY AND SOCIAL STUDIES
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

2 (44) ▶ 2021

CONTENTS

European values

ZAIATS T. A. Values Guidelines for Innovative Development in Ukraine	3
ZVONAR V. P. Innovative Technologies for Social Capital Development	22
KURYLO I. O. Emancipative Values and Reproductive Behavior in the Context of Demographic Modernization (Based on World Values Survey (2017—2020) Data)	37
AKSYONOVA S. Yu. Maternity Age in the Context of the Value of Time	56
RYNGACH N. O. & VLASYK L. Y. The Value of Health in Ukraine: from Declaration to Implementation	74
MALYNOVSKA O. A. Modern Development of EU Migration Policy and Migration Prospects of Ukraine	92
POZNIAK O. V. Ukrainian Migrants in Europe: Situation Depending on the Region of Stay	110

Scientific Life

Dedicated to the memory of Ronald Inglehart	127
GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.)	129
GUIDELINES FOR AUTHORS	132

Cite: Zaiats, T. A. (2021). Tsinnisni oriiientyry innovatsiinoho rozvytku v Ukraini [Values guidelines for innovative development in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (44), 3-21.

УДК 316.42 (477)

JEL Classification: A 13, J 11, O 035

Т. А. ЗАЯЦЬ, д-р екон. наук, проф., зав. відділу

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: scap@online.ua

ORCID 0000-0002-9767-5527

Scopus ID: 55864441800

ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто проблеми формування й утвердження цінностей інноваційного розвитку як нових можливостей розвитку для держави, бізнесу та окремих домогосподарств. Необхідність прискорення соціально-економічного розвитку країни на інноваційних засадах завдяки їх сприйняттю у суспільстві як ціннісних орієнтирів та засобів мінімізації ризиків техніко-технологічного відставання України від європейських країн актуалізує цей напрям наукових досліджень. Метою статті є оцінка суспільного сприйняття цінностей інноваційного розвитку країни, виявлення бар'єрів, що стримують процес інноватизації в країні, та визначення напрямів їх мінімізації у перспективі. Новизною є результати узагальнення умов, необхідних для трансформації орієнтирів інноваційного розвитку у цінності, якими керуються різні суб'єкти при виборі моделі поведінки на ринку чи в конкретних життєвих ситуаціях. Застосовано такі методи дослідження: системний аналіз, наукове узагальнення і порівняння, економіко-статистичний аналіз. З'ясовано, що на тлі невисоких міжнародних рейтингових оцінок України за параметром інновацій, нерівномірності їх впровадження у різних сферах економіки, падіння престижності науки проблематично поширити цінності інноваційного розвитку серед управлінських структур, суб'єктів середнього і малого бізнесу, громадських структур та окремих домогосподарств. В Україні позитивне суспільне сприйняття інновацій, відкритість до досягнень науки і техніки поєднується зі скептичним ставленням до їх ролі у повсякденні, — думкою про залежність від наукових досягнень, які можуть змінювати уявлення про вірне і хибне у житті кожної людини. Інституційна недовіра в українському суспільстві посилює недовіру до результатів інноваційної діяльності, передовсім наукових досліджень. Державна підтримка сфери інноваційної активності в країні залишається слабкою. У статті визначено основні бар'єри на шляху сприйняття суспільством інновацій як однієї з пріоритетних цінностей.

Виявлено, що їх витоки криються в неефективності державного регулювання інноваційної діяльності підприємницьких структур, відсутності цілісної концепції вирішення стратегічних завдань розвитку країни на перспективу, обмеженості споживчих стратегій більшості домогосподарств. Розглянуто основні моделі стимулювання інновацій у світовій практиці, виокремлено їх цільові орієнтири, переваги і недоліки. Україна зусиллями держави, бізнесу, громадськості має розвивати європейську модель інноваційного розвитку, змінюючи сучасний формат взаємодії суб'єктів продуктивнішим на засадах довіри, партнерства, відповідальності.

Ключові слова: бар'єри розвитку, інноваційна активність, інноваційний розвиток, сприйняття інновацій, цінності.

Постановка проблеми і актуальність. Широка інформатизація різних сфер життя, цифровізація економіки з появою електронного підприємництва та розширенням сфери інноваційної зайнятості змінюють уявлення про ціннісні орієнтири суспільного розвитку та базові принципи взаємодії основних суб'єктів у суспільстві. Головний тренд інноваційно-інформаційної трансформації глобальної економіки сприяє процесу диверсифікації економічних та соціальних структур, виникненню нових соціально-економічних явищ і процесів з неоднозначними наслідками для розвитку суспільства, у фокусі яких концентруються взаємозалежні інтереси держави, бізнесу і кожного громадянина. Новітні інформаційно-комунікаційні технології потребують не лише розуміння природи і характеру обумовлених ними зрушень у різних сферах суспільного буття, але й адекватного реагування на основі ефективних механізмів адаптації, здатних мінімізувати можливі негативні соціальні ефекти.

Інноваційний розвиток України відбувається в складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах невизначеності перспектив й нестабільності його нормативно-правового регулювання, що посилює невпевненість інвесторів у збереженні сталого попиту на інноваційну продукцію чи поверненні вкладень, товаровиробників — у можливостях рентабельного виробництва і збуту, споживачів — у спроможності скористатися перевагами, які надає інноваційний продукт через його високу вартість. Сучасний інноваційний розвиток різних секторів вітчизняної економіки, окремих підприємницьких структур і домогосподарств країни характеризується нерівномірністю та диспропорційністю, набуваючи нерідко ознак хаотичного руху, коли вагомі досягнення поєднуються з наступним регресом. Процеси, орієнтовані на прискорення інноваційного розвитку в певних сферах економічної діяльності, поєднуються з їх стримуванням в інших, обумовлюючи низьку прогнозованість можливих змін. У зв'язку з цим актуалізуються наукові дослідження, пов'язані з визначенням напрямів, принципів та умов, необхідних для успішної інноваційно-інформативної трансформації сучасного суспільства, яка б забезпечила зростання якості життя населення та конкурентоспроможності економічної системи.

Метою статті є оцінка сприйняття цінностей інноваційного розвитку різними суб'єктами економічної діяльності з виявленням основних бар'єрів, що перешкоджають процесам інноватизації, та визначенням можливих шляхів їх мінімізації на перспективу.

Новизна статті полягає в узагальненій оцінці впливу різних аспектів життєдіяльності суспільства на формування і утвердження ціннісних орієнтирів інноваційного розвитку, важливих для розвитку підприємницьких структур та окремих домогосподарств.

Методи дослідження. У статті використано загальнонаукові методи дослідження: порівняння, узагальнення і систематизації — для виявлення залежності сприйняття інновацій від середовища їх формування та основних джерел. Методи абстрактно-логічного аналізу застосовано для оцінки ставлення громадян країни та представників бізнесу до розвитку науки, техніки, впровадження новітніх технологій, а також критичного аналізу переваг і недоліків різних систем стимулювання інноваційної активності в країнах світу. Методи сценарного моделювання застосовано для обґрунтування формату взаємодії основних суб'єктів впливу на процеси інноваційного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ціннісні аспекти інноваційного розвитку, його сприйняття громадянами країни та можливості ефективного запровадження у різних секторах економіки знаходяться у центрі уваги державних інституцій, наукових колективів, громадських організацій. Вони становлять науковий інтерес для багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Україна активно підтримала Глобальний Порядок денний на період до 2030 р. та 17 Цілей Сталого Розвитку (ЦСР). У Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» визначено перспективи та основні шляхи їх досягнення, серед яких чільне місце посідають інновації та нові технології [1]. Проблеми інноваційно-інформаційної трансформації суспільства і пов'язані з ними аспекти формування ціннісних орієнтацій досліджують науковці різних напрямів вітчизняної фундаментальної і прикладної науки.

У наукових працях фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, представлених колективними монографіями за участю Е. М. Лібанової (E. M. Libanova), О. В. Макарової (O. V. Makarova), Л. С. Лісого (L. S. Lisogor), В. М. Новікова (V. M. Novikov) [2, 3], викладено результати оцінки інноваційного розвитку сфери зайнятості та ринку праці у широкому контексті сучасних трансформаційних змін на різних рівнях управління економічною системою. Науковці Інституту економіки і прогнозування НАН України проводять дослідження системних проблем інноваційно обумовленої трансформації економічної системи, у тому числі у розрізі головних ціннісних орієнтирів [4]. Результати досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України та Українським

центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, розкривають специфіку сприйняття / несприйняття інновацій українським суспільством [5, с. 25—40]. Науковці Інституту досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки НАН України імені Г. М. Доброва розглядають соціальні аспекти інноваційного розвитку у широкому контексті завдань науково-технологічної політики держави [6, с. 3—15]. Попри значні досягнення у теоретичних і прикладних дослідженнях зазначеної тематики, важливо оцінити, наскільки сприятливими в українському суспільстві є умови для сприйняття і втілення у життя інновацій як цінностей, якими керуються державні інституції, бізнес-структури та громадяни під час прийняття управлінських рішень, реалізації бізнес-проектів та у повсякденному житті.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке суспільство успішно розвивається з досягненням цілей економічного зростання та соціального благополуччя, якщо ключові ціннісні орієнтири визнані і сприйняті взаємодіючими суб'єктами, які виявляють готовність їх втілювати у життя на засадах відповідальності, довіри і партнерства. Завдяки збігу цінностей чи їх узгодженню між суб'єктами виникає певна ідентичність поглядів, єдність думок, а головне — формується підґрунтя для продуктивних спільних дій, орієнтованих на виконання соціально значущих завдань у різних сферах життєдіяльності. Це є основою формування певного балансу інтересів і відповідальності у суспільстві, а на рівні окремих суб'єктів підприємництва — визначення ієрархії цінностей та утвердження принципів корпоративної ідентичності. У зв'язку з цим цілком закономірним є поширення практики ціннісно орієнтованого управління, в основі якого — усвідомлення соціальної значущості ціннісних аспектів будь-якої діяльності.

Сучасне суспільство розвивається в координатах широкого спектра різновекторних цінностей, сформованих під впливом політичних, релігійних ідей та економічних традицій. Загальновизнано, що зміна ієрархічної структури фундаментальних цінностей зазвичай є реакцією суспільства на радикальні зрушення у суспільно-політичній та соціально-економічній ситуації в країні, у тому числі внаслідок посилення соціальної стратифікації та змін у рівні життя. Демократичні цінності домінують у свідомості українських громадян, що підтверджено результатами загальнонаціонального опитування, проведеного центром Демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва [7]: 80,3 % респондентів зазначили важливість свободи, 71,9 % — безпеки, 70,1 % — справедливості (2017 р.).

Ціннісні орієнтири інноваційного розвитку утверджуються у свідомості громадян, практиці управлінської та підприємницької діяльності, громадській активності завдяки досягненням інноваційного характеру у різних сферах суспільного буття, передовсім у сфері економічної діяльності. Інноваційність середовища, сформованого широким колом активних

Рис. 1. Залежність сприйняття інновацій від середовища їх формування
Джерело: складено автором.

суб'єктів (управлінські структури, інвестори, суб'єкти підприємництва, вищі навчальні заклади, наукові установи, громадськість) набуває пріоритетного значення. Кожен із зазначених суб'єктів активно впливає на нього, здійснюючи залежно від своїх компетенцій розробку нових технологій та продуктів, фінансування інноваційної діяльності, проведення наукових досліджень чи підготовку кадрів, експертизу інноваційних проєктів тощо. В узагальненому вигляді найвпливовішими чинниками є:

- цілі, завдання та механізми державної політики інноваційного розвитку, від яких залежить інституційний й інвестиційний клімат, рівень підтримки фундаментальної і прикладної науки, а також наукомістких секторів економіки;
- ментальні особливості громадян країни, специфіка їх світосприйняття та розуміння сучасних глобальних процесів і явищ, пов'язаних з інноваційним розвитком та можливостями його прискорення;
- освітній рівень населення та мотивація до продуктивної трудової діяльності, заснованої на потенціалі креативності і компетенціях, усвідомленому ставленні до необхідності нововведень та модернізації;
- достатня інноваційна активність управлінських структур, бізнесу, освітніх закладів, домогосподарств у сфері продукування і споживання продуктів інноваційної діяльності (рис. 1).

За результатами одного з міжнародних рейтингів інтегральної оцінки рівня інноваційності економік країн світу (*Bloomberg Innovation Index*), Україна у 2020 р. посіла 56 місце серед 200 країн світу, втративши десять позицій за останні три роки (рис. 2). Об'єктивно оцінювалася діяльність із виробництва інноваційних послуг, дослідження й розробки нових форм технологій, а також стратегії і механізми впровадження інновацій до економічної системи та її соціальної сфери, тобто доволі широкий спектр параметрів, які характеризують різні аспекти інноваційної діяльності. Втрата

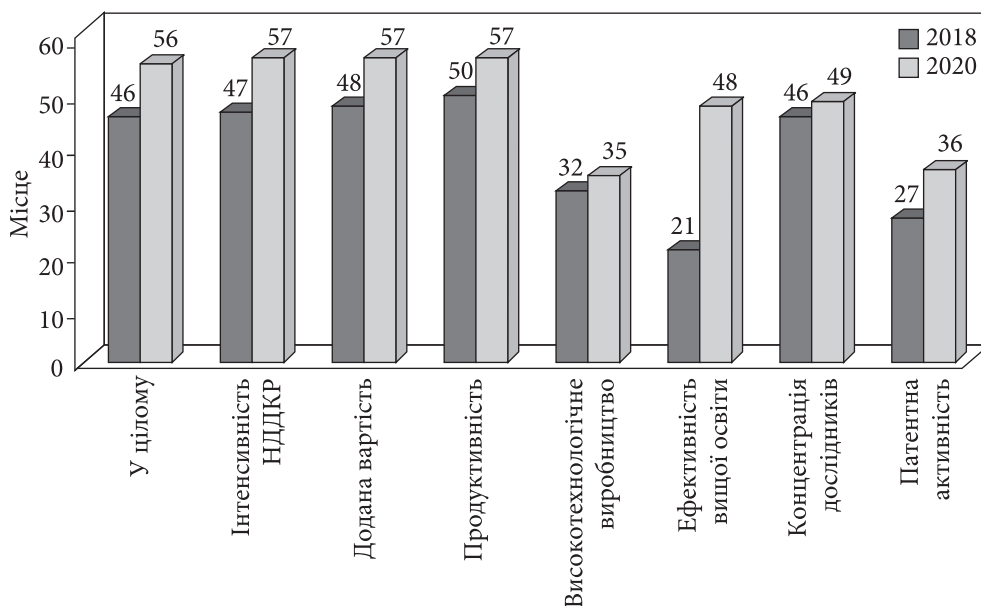

Рис. 2. Україна в міжнародному рейтингу Індексу інновацій *Bloomberg* за основними субіндексами, 2018—2020 рр.

Джерело: побудовано за даними [8—10].

країною раніше досягнутих позицій за усіма компонентами зазначеного індексу є наслідком низької ефективності державної політики у цій сфері та, відповідно, погіршення умов для розроблення і впровадження інновацій. На жаль, за основними параметрами, що характеризують рівень сприйняття інновацій та найбільш впливають на конкурентоспроможність економіки (за витратами на дослідження, виробництвом товарів з високою доданою вартістю та продуктивністю праці у розрахунку на одну особу), Україна посідає найнижчі рейтингові позиції зі спадною динамікою упродовж 2018—2020 рр.

У цьому контексті доволі інформативними є оцінки інноваційних можливостей, що є складовими Індексу глобальної конкурентоспроможності, ІКТ (*Global Competitiveness Index*). Україна тривалий час посідала середні позиції серед країн світу на тлі зниження оцінки макроекономічної стабільності та регресивних змін у сфері фінансових систем, охорони здоров'я, впровадження ІКТ (2019 р.). За останні п'ять років приріст прямих іноземних інвестицій знизився з 2,7 до 2,3 % ВВП [11]. Ключові чинники інноваційного розвитку (ефективність товарних і фінансових ринків, технологічна готовність, макроекономічна стабільність) є пасивними елементами щодо інноваційної активності суб'єктів підприємництва та окремих домогосподарств. Низькі значення зберігають показники за напрямками «державні закупівлі новітніх технологій і продукції», «взаємозв'язки універси-

тетів з промисловістю», «технологічна готовність». Найгірше те, що за останні десять років питома вага інноваційно активних підприємств у країні скоротилась майже втричі.

Попри невисокі рейтингові оцінки рівня інноваційного розвитку вітчизняної економіки, населення країни в цілому позитивно сприймає інновації, демонструючи розуміння значущості такого розвитку для зміцнення конкурентних позицій країни у глобальному просторі та поліпшення якості життя населення країни. Це підтверджено результатами довгострокового порівняльного «Світового дослідження цінностей» (*World Values Survey, WVS*), започаткованого в 1981 р. Україна долучилася до цих обстежень у 1999 р. (четверта хвиля *WVS*) та брала участь у наступних етапах — 2006 р. та 2011 р. В Україні проводилось Європейське дослідження цінностей (*EVS*) в 1996 р. та в 2008 р. У 2020 р. інструментарій цих досліджень об'єднано [12]. За його результатами, більшості опитаних (71,2 %) властива відкритість до науки, новітніх технологій, техніки; вони підтвердили думку, що саме завдяки інноваціям життєдіяльність стає різноманітною та комфортною, а для наступних поколінь з'являються нові можливості розвитку (76 %). Проте у 2011—2020 рр. під впливом неоднозначних суспільних трансформацій відбулось значне послаблення цієї впевненості, а також віри в те, що наукові знання потрібні пересічним громадянам у повсякденному житті.

На зміну ціннісних орієнтирів вплинули українські реалії — упродовж тривалого періоду становлення незалежної держави не досягнуто, на жаль, ефективності демократичних перетворень з погляду впливу на якість життя пересічних громадян, прозорості в діяльності державних і приватних структур, зрушень у модернізації вітчизняної економіки та її соціальної сфери. Вочевидь, більшість українських громадян усвідомлюють важливість інших пріоритетів суспільного розвитку, пов'язаних передовсім із необхідністю розбудови правової держави, зменшення корупції, дотриманням прав людини у сфері професійної діяльності та за місцем проживання. Закономірно, що за таких умов поступово зростає тотальна недовіра з боку громадян до державних інституцій та місцевої влади, а відтак і до запропонованих ними напрямів розвитку, у тому числі пов'язаних з інноваціями.

Варто зазначити, що за інтегральним індексом довіри (*the legatum prosperity index*), який об'єднує 297 показників, Україна посідає далеко не провідні позиції у світі — лише 96 місце серед 167 країн світу (2019 р.) [13]. Останніми роками інституціональна недовіра поступово трансформується в норму життя українського суспільства, формуючи нові перешкоди на шляху утвердження принципів інноваційного розвитку усіх сфер українського суспільства. Найгірше те, що високий рівень недовіри, висловлений представникам державного апарату (78,0 %), судовій системі (77,0 %), Верховній Раді України (76,0 %), Уряду України (75,0 %) під час репрезентативного обстеження, проведеного у грудні 2020 р. Українським центром еко-

номічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова [14], по суті, ставить під сумнів легітимність діяльності цих структур та визначених ними перспектив розвитку країни.

За умов тотальної недовіри та песимістичного сприйняття змін у житті країни навряд чи можна розраховувати на віру в те, що саме наука і технології спроможні забезпечити зміни на краще, а тим більше — сприяти поліпшенню якості життя пересічних громадян. У 2020 р. порівняно з минулим роком істотно зросла чисельність українців, які вважають, що країна рухається в хибному напрямку — 67 % опитаних (36 % у 2018 р.). Лише 16,5 % респондентів вважає вірним напрямом соціально-економічного розвитку країни. Переважна більшість опитаних громадян (71 % проти 29 % попереднього року) зазначила, що ситуація в країні лише погіршилася; певні покращення вбачає лише 3 % [14]. На думку 20 % респондентів, ситуація в країні упродовж року не змінилася. Більшість опитаних зазначає, що найбільш відчутним є погіршення ситуації у таких сферах, як споживчі ціни і тарифи, законність, рівень розвитку охорони здоров'я та освіти, оплата праці і добробут, пенсійне забезпечення, взаємодія між громадянами та владою.

Отже, відкритість та позитивне ставлення українців до інновацій поєднується зі скептичним ставленням до можливої залежності від тенденцій розвитку науки і технологій — дві третини респондентів вважають, що ми занадто залежимо від науки і не маємо достатньо віри (47,0 %). Більше того, вагома частина опитаних (41,1 %) [12] з розвитком науки пов'язує поляризацію суспільства в частині уявлень про те, що є вірним і хибним. Таке специфічне розуміння ролі науки як роз'єднуючого суспільство чинника важливо враховувати в державній інформаційній та соціальній політиці задля пропагування й інформування населення про вагомі наукові досягнення, що дають змогу упереджувати певні ризики і загрози.

Не сприяє утвердженню цінності інноваційного розвитку тенденція до зниження оптимізму серед українців, а також поширення сумнівів у тому, що країна здатна подолати глибоку кризу та врешті-решт розв'язати економічні і соціальні проблеми, що роками нагромаджувались у країні. Серед опитаних лише 19 % респондентів вірять, що країна може вирішити проблеми найближчими роками, 51 % вважають, що це можливо лише у віддаленій перспективі, 18 % — Україна не здатна їх подолати [15]. Песимістичне сприйняття українцями трансформаційних змін в економіці, невіра та скептичне ставлення до завдань розвитку науково-технічного потенціалу країни тісно пов'язано з проблемами формування державної політики, визначенням її пріоритетів та головних цілей на перспективу. На шляху до сприйняття інновацій як цінності більшістю суб'єктів країни сформовано істотні бар'єри; основними вважаємо такі.

Відсутність єдиного алгоритму досягнення цілей стратегічного інноваційного розвитку країни у контексті вирішення соціальних завдань,

передовсім зайнятості і скорочення бідності. Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526—р. [16], не дає відповіді на питання щодо можливих шляхів трансформації результатів інноваційної діяльності різних секторів вітчизняної економіки в конкретні соціальні зміни. В умовах практики реалізації окремих інноваційних проектів вузького галузевого значення доволі складно сформулювати сприйняття науково-технічних досягнень як джерела нових можливостей, зростання добробуту населення та підвищення якості його життя. Вочевидь, що такий підхід залишає невирішеними стратегічно значущі проблеми розвитку країни в аспекті мінімізації інтелектуальної еміграції та створення нових робочих місць у наукомістких секторах вітчизняної економіки. Відсутність потужної державної підтримки з фінансування інноваційної діяльності обмежує її вплив на досягнення довгострокових соціальних ефектів, а тим більше — на утвердження в якості одного з ціннісних орієнтирів розвитку. На відміну від європейських країн, які сформували багатоканальну систему фінансування, основним джерелом інновацій в економіці України залишаються власні кошти підприємств (12 474,9 млн грн або 87,7 % загального обсягу фінансування інновацій у 2019 р.) при частці коштів державного бюджету на рівні 3,9 % та іноземних інвесторів — 0,3 % [17, с. 21; 18].

Експерти звертають увагу на те, що в Україні відбувається процес інтенсивного насичення внутрішнього товарного ринку імпортними товарами, у тому числі наукомісткими, виробляти які країна здатна власними зусиллями, створюючи тим самим умови для зростання добробуту населення. Громадяни країни негативно сприймають ситуацію, за якої структурні зміни на користь імпортозалежних секторів економіки обертаються для них втратою робочих місць і доходів. Зростання імпортозалежності внутрішнього ринку (частка продажу продукції вітчизняних товаровиробників скоротилась з 70,5 % до 52,3 % упродовж 2005—2017 рр., а частка імпорту у внутрішньому споживанні зросла з 51,8 % до 61,4 %) [19] послаблює довіру до управлінських структур, у пріоритетах яких не визначено, на жаль, завдання розвитку внутрішнього ринку як джерела створення нових робочих місць та підвищення трудових доходів.

Поступова втрата раніше сформованого інноваційного потенціалу промисловості, руйнування стратегічно значущих наукомістких секторів економіки, від яких залежать конкурентні позиції країни у глобальному просторі. Наукоємність валового внутрішнього продукту України (з урахуванням витрат на наукові дослідження та науково-технічні розробки за всіма джерелами) у 2019 р. становила лише 0,43 % до ВВП (рис. 3). Це ускладнює виконання науково-технічною сферою головної функції — забезпечення інноваційних зрушень у різних сферах економічної діяльності. Слід врахо-

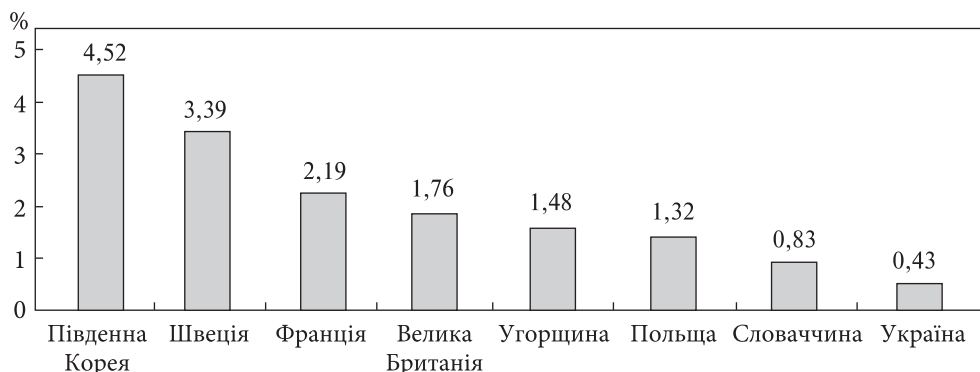

Рис. 3. Наукоємність ВВП України та країн світу, 2019 рік, %
Джерело: побудовано за даними [21].

увати і те, що інвестиції у нематеріальні активи в Україні упродовж 2005—2020 рр. становили близько 2—7 % усіх капітальних інвестицій [20].

За оцінками вітчизняних науковців, у перші роки незалежності в країні було зосереджено 6,5 % світового наукового і технічного потенціалу; на 1000 працюючих припадало у середньому близько 11 зайнятих у науково-технічній сфері [5, с. 25—40], що давало змогу інтенсивно розвивати наукомісткі галузі промисловості, в першу чергу багатогалузеве машинобудування. Ситуація змінилась у зв'язку зі змінами пріоритетів державної політики та структурними зрушеннями в економіці. При зменшенні питомої ваги машинобудування зросла частка чорної металургії, енергетики, хімічної промисловості з відносно низьким рівнем доданої вартості, які не спроможні підтримувати належний рівень попиту на інновації у промисловості.

Унаслідок цих регресивних зрушень Україна перебуває серед країн Центральної і Східної Європи, які найвищими темпами втрачають науково-технічний потенціал та висококваліфіковані наукові кадри — загальна чисельність дослідників у 2010—2019 рр. скоротилась з 133,7 тис. до 51,1 тис. осіб, тобто у 2,6 раза. Частка інноваційно активних підприємств у промисловості не перевищувала 19 % упродовж 2010—2019 рр. [18]. В економіці істотно зменшилась частка суб'єктів підприємництва, які запроваджують новітні засоби механізації та автоматизації виробництва (з 7,9 % у 2010 р. до 6,8 % у 2020 р.) [20]. На тлі скорочення загальної чисельності науковців та обмеженого притоку молоді зберігається висока ймовірність нових хвиль глибокої кадрової кризи у науці, вищій освіті та наукомістких сферах промислового виробництва. На жаль, в Україні не створено за досвідом інших країн ефективну багатоканальну систему фінансування науки і освіти; не задіяно ефективних механізмів просування інноваційних продуктів від етапу досліджень та проектно-конструкторських робіт до етапу організації виробництва.

Обмеженість споживчих стратегій домогосподарств в аспекті придбання і користування інноваційними товарами і послугами. Високі витрати поточного споживання українців зменшують вільні кошти на придбання інноваційних товарів і послуг. Крім того, споживчі стратегії домогосподарств значно залежать від рівня їх поінформованості про цей сегмент ринку, а також цінової політики виробників нової продукції, аналоги якої нерідко коштують значно дешевше в європейських країнах, ніж в Україні. Вагома частка населення країни відчуває нестачу коштів на інноваційні товари побутового призначення, освітні програми упродовж життя, своєчасне оновлення новітніх технічних засобів для інтеграції до електронної системи надання фінансових та адміністративних послуг, пошуку роботи чи місць відпочинку. І хоча дослідження настанов домогосподарств на використання інновацій, а також їх споживчої поведінки показало, що жорсткий консерватизм у цьому питанні виявляє лише кожний десятий, а частка споживачів, спроможних купувати нові товари і послуги за вищими цінами, становить близько 3—4 % [22], проте поки що не сформовано «критичної маси» споживачів інноваційного продукту серед українських домогосподарств. За рівнем використання інформаційно-комунікаційних технологій, якістю доступу до інтернет-послуг та наявності швидкісних пристроїв домогосподарства України істотно поступаються більшості європейських країн, де цей показник перевищує 67 %, а в деяких з них, зокрема Нідерландах, становить 91 % [22].

Низький рівень впровадження інновацій малим та середнім бізнесом при неефективності державного регулювання їх інноваційної активності, що значно стримує процес поширення ціннісних орієнтирів, пов'язаних саме з цим видом діяльності.

Значущість мотиваційних аспектів інноваційного розвитку недооцінена в системі державного регулювання різних секторів вітчизняної економіки, а також у формуванні відповідної інноваційної культури як способу мислення роботодавців та найманих працівників. За результатами опитування представників бізнесу щодо потреб у дослідженнях та розробках (R&D), проведеного Міністерством освіти і науки України та Міністерством цифрової трансформації України у січні-лютому 2020 р. (охоплено 108 бізнес-структур), серед основних бар'єрів визначено інформаційні та фінансові проблеми з одержання державної підтримки (50 % загальних відповідей) (рис. 4). У цьому контексті важливо зазначити, що саме необхідність підтримки інновацій обумовила появу венчурного фінансування, важливого на етапі розроблення інноваційних продуктів та виходу суб'єктів підприємництва на траєкторію самостійної інноваційної діяльності в конкурентному ринковому середовищі.

Ціннісні орієнтири інноваційної діяльності в єдиному глобальному просторі утверджуються завдяки інтеграційним процесам. З прийняттям у

Рис. 4. Основні бар'єри щодо інноваційної активності бізнес-компаній в Україні за результатами опитування, січень-лютий 2020 р., %

Джерело: побудовано за даними [23].

2004 р. Плану дій «Інновації для конкурентоспроможної Європи» створено єдину інформаційну мережу між науково-дослідними установами різних країн для обміну інформацією та результатами досліджень, зростання професійної мобільності науковців та залучення молодих науковців. Розроблено Європейську рамкову стратегію міжнародної науково-технічної кооперації (2008 р.). Створена структура Стратегічний форум з міжнародного співробітництва у галузі науки і технологій (*Strategic Forum for International Science and Technology Cooperation — SFIC*), що стала центром визначення пріоритетних напрямів у сфері інновацій. Стратегією економічного розвитку «Європа 2020» визначено основні напрями політики у цій сфері в межах концепції раціонального зростання (*"smart growth"*), сталого зростання (*"sustainable growth"*) та інклюзивного зростання (*"inclusive growth"*) [24]. Лише в останній з них визначено як інноваційні цілі розвитку розбудову соціально однорідного і згуртованого суспільства через механізми зайнятості і скорочення бідності.

Закономірно, що кожна країна світу обирає прийнятну для неї модель стимулювання інноваційної активності суб'єктів з широким спектром регуляторних механізмів впливу. Потужний стимулюючий вплив сприяє поширенню у суспільстві цінностей інноваційного розвитку. Експерти зазвичай виокремлюють чотири основні типи моделей такого стимулювання —

радянську, американську, європейську та латиноамериканську [24, с. 50—55], кожна з яких має певні переваги і недоліки, сформовані в різних системах управління та орієнтовані на досягнення різних економічних і соціальних результатів. Радянська модель, що ґрунтувалась на централізованій системі управління і фінансування інноваційної сфери, забезпечила масштабне технічне переоснащення господарства з пріоритетом технологічних інновацій. Країна посідала провідні позиції у світі за розвитком наукомістких сфер економіки при значному відставанні сектору домогосподарств за використанням інноваційних товарів і послуг. Специфікою американської моделі стимулювання інноваційної діяльності є широке залучення коштів приватного капіталу та венчурних фондів.

Європейська модель орієнтована на ефективне використання можливостей публічно-приватного партнерства для зміцнення потенціалу фундаментальної і прикладної науки при збереженні вагової частки державних інвестицій. На відміну від зазначених, латиноамериканська модель визнана світовою науковою спільнотою недостатньо ефективною, позбавленою ефективних системних програм розвитку окремих галузей з фінансуванням інновацій за залишковим принципом [24]. Україна зусиллями держави, бізнесу, громадськості намагається поступово сформувати європейську модель стимулювання інноваційного розвитку, зберігаючи тривалий час у державній політиці непродуктивні рестриктивні елементи (обмежене фінансування науково-дослідних структур, які ведуть фундаментальні і прикладні дослідження, збереження вагової частки високотехнологічного імпорту в структурі експортно-імпортного потенціалу країни при домінуванні сировинної продукції в експорті, згортання наукомісткого виробництва в реальному секторі економіки).

Вочевидь, що утвердження цінностей інноваційного розвитку як одного з базових принципів, якими мають керуватися суб'єкти в економічній діяльності, потребує зміни сучасного фрагментарного формату взаємодії основних суб'єктів на системний — з посиленням аспектів мотивації до співпраці, стимулюванням інноваційної активності бізнес-структур, зацікавленістю місцевої влади та громадських структур у поширенні інноваційних соціальних практик (рис. 5).

Важливою функцією держави за будь-яких умов залишається формування і підтримка суспільного запиту на продукт інноваційної діяльності з реальними можливостями його виробництва: відповідними науковими і виробничими потужностями, фінансовими ресурсами, матеріально-технічним забезпеченням. За умов нестабільного соціально-економічного розвитку пріоритетного значення набуває реалізація принципів відповідального партнерського типу відносин між взаємодіючими сторонами — з повним виконанням зобов'язань, урахуванням потреб та інтересів інших сторін, дотриманням соціально-етичних норм і правил.

Рис. 5. Утвердження орієнтирів інноваційного розвитку в суспільстві
Джерело: розроблено автором.

Висновки. Ціннісні орієнтири інноваційного розвитку та сформована на їх основі активність суб'єктів є важливим вектором розвитку держави, незалежно від її суспільно-політичних та соціально-економічних особливостей. За сучасних умов посилюється залежність інноваційних параметрів розвитку від рівня інституційної довіри у суспільстві. Наявність потенціалу міцних і взаємовигідних зв'язків, сформованих на засадах відповідальності і довіри, сприяє зростанню інноваційної активності суб'єктів завдяки успішному управлінню можливими ризиками та поліпшенню адаптації до змін у зовнішньому середовищі. Вочевидь, що посилення їх взаємозалежності можна розглядати як певну закономірність сучасних трансформаційних змін у суспільному житті, врахування якої в державній політиці відкриє нові можливості для інноваційного розвитку. За умов зростання інституціональної довіри в українському суспільстві, посилення продуктивних соціальних зв'язків можна очікувати на прискорення процесів інноватизації різних сфер суспільного буття.

Попри невисокі міжнародні рейтинги інноваційності вітчизняної економіки, населення України позитивно сприймає пов'язану з їх розробкою діяльність, демонструючи відкритість до науки, техніки, новітніх техноло-

гій, готовність користуватися її результатами, а також розуміння значущості інновацій для конкурентоспроможності країни у глобальному просторі. Проте песимістичне ставлення до трансформаційних змін в економіці, скептична оцінка обраного курсу, зневіра в успіх здійснюваних реформ протидіють утвердженню ціннісних орієнтирів інноваційного розвитку. На жаль, ключові бар'єри на шляху поширення інновацій в українському суспільстві виникають ще на етапі формування відповідних напрямів державної політики, визначення її пріоритетів, цілей та завдань на найближчу і віддалену перспективу. І хоча щороку в країні коло суб'єктів, залучених до інноваційної діяльності, невпинно зростає (до нього долучаються і громадські рухи), її ефективність залишається невисокою через слабкість механізмів державного стимулювання інноваційного розвитку та недостатнє інвестування сфери наукових досліджень.

Таким чином, утвердження ціннісних орієнтирів інноваційного розвитку виходить далеко за межі сприйняття чи несприйняття інноваційних ідей чи продуктів інноваційної діяльності. Це доволі широкий спектр проблем, що охоплює практику формування державної інноваційної політики, інноваційну активність бізнес-структур та споживчу поведінку домогосподарств. Україна має активізувати формування європейської моделі інноваційного розвитку з метою скорочення істотного технологічного відставання (внаслідок зносу основних засобів, високої ресурсоемності виробництва, кадрових втрат, низького рівня інноваційної активності) та уникнення нових хвиль системної кризи вітчизняної економіки. Досягти позитивних для суспільства результатів важливо завдяки комплексному використанню усіх можливих інструментів впливу, передовсім пов'язаних з ефективною інноваційною політикою держави. Вона має формуватись як політика системного і довгострокового характеру, ґрунтуватись на чітко визначених кількісних і якісних параметрах, стати своєрідним «локомотивом» для розвитку соціально відповідальних підприємницьких структур, спроможних генерувати новаторські ідеї та поступово втілювати їх у життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цілі Сталого Розвитку: Україна. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainabledevelopment-goals-2017-baseline-national-report.html> (дата звернення: 19.01.2021).
2. Людський розвиток в Україні : інноваційний вимір / За ред. Е. М. Лібанової. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2008. 316 с.
3. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку / За ред. Е. М. Лібанової. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2016. 328 с.
4. Цифрові технології в інноваційній трансформації економіки України / За ред. І. Ю. Єгорова. ДУ Ін-т економіки та прогнозування НАН України. Київ, 2020. 308 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/321.pdf> (дата звернення: 19.01.2021).

5. Єщенко П. С. Неоліберальна модель ринку та її вплив на розвиток України. *Економіка України*. 2020. № 5 (702). С. 25—40.
6. Головатюк В. М. Соціальний потенціал інноваційного економічного розвитку в контексті науково-технологічної та інноваційної політики. *Наука та наукознавство*. 2016. № 1. С. 3—15.
7. What Ukrainians Know and Think of Human Rights: Nation-wide Research. Edited by T. Pechonchuk. Kyiv, 2017. URL: https://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/DG/Ombudsman's%20project/HumanRightsUa_full_final.pdf (дата звернення: 19.01.2021).
8. Jamrisko M., Lu W. Germany Breaks Korea's Six-Year Streak as Most Innovative Nation. 2020. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-01-18/germany-breaks-korea-s-six-year-streak-as-most-innovative-nation> (дата звернення: 18.01.2021).
9. Ukraine drops in Bloomberg's ranking of innovative economies. *Bloomberg*, 2020. URL: <https://biz.liga.net/ekonomika/all/novosti/ukraina-opustilas-v-reytinge-innovatsionnyh-ekonomik-bloomberg> (дата звернення: 18.01.2021).
10. Jamrisko M., Lu W. The U. S. Drops Out of the Top 10 in Innovation Ranking. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-01-22/south-korea-tops-global-innovation-ranking-again-as-u-s-falls> (дата звернення: 23.01.2021).
11. Україна опустилася на 85-те місце в щорічному рейтингу конкурентоспроможності. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/617843.html> (дата звернення: 11.02.2021).
12. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf (дата звернення: 06.02.2021).
13. The legatum prosperity index. Creating the Pathways from Poverty to Prosperity. URL: https://docs.prosperity.com/8115/8635/0367/The_Legatum_Prosperty_Index_2019.pdf (дата звернення: 19.01.2021).
14. Україна — 2020: невинуватені очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevinuvateni-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r> (дата звернення: 19.01.2021).
15. 65 % українців вважають, що країна рухається у неправильному напрямку. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-napriamok-rukhu-krainy-opytuvannia/31005152.html> (дата звернення: 19.01.2021).
16. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року від 10 липня 2019 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 23.01.2021).
17. Інноваційна діяльність в Україні у 2019 році : науково-аналітична доповідь / Т. В. Писаренко, Т. К. Кваша, Л. В. Рожкова, О. В. Коваленко. Київ : УкрІНТЕЛ, 2020. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/innovatsii-transfer-tehnologiy/2020/08/za-2019-1-1.pdf> (дата звернення: 19.01.2021).
18. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2019 році. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/09/zb_nauka_2018.pdf (дата звернення: 23.01.2021).
19. Васильців Т. Г., Лупак Р. Л. Стратегічні орієнтири політики імпортозаміщення в Україні: регіональні особливості та аспекти економічної безпеки. *Економіка України*. 2019. № 7—8. С. 16—33.
20. Статистичний щорічник України за 2018 рік. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/11/zb_yearbook_2018.pdf (дата звернення: 19.01.2021).
21. Eurostat. Your key to European statistics. Gross domestic expenditure on R&D (GERD), % of GDP. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_20/default/table?lang=en (дата звернення: 19.01.2021).

22. Гохберг Л. М., Шувалова О. Р. Инновационное поведение населения. URL: <https://www.hse.ru/org/projects/13315213> (дата звернення: 19.01.2021).
23. Опитування представників бізнесу щодо інноваційної діяльності та актуальних потреб в R&D. Фінальний звіт. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/innovatsii-transfertechnologiy/2020/08/28.08/opituvannya-28-08-2020.pdf> (дата звернення: 19.01.2021).
24. Смирнов А. А. Особенности инновационных процессов в реальном секторе экономики. *Вопросы экономики и права*. 2013. № 12. С. 50—55.

REFERENCES

1. Sustainable Development Goals: Ukraine (2017). *www.ua.undp.org* Retrieved from <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainabledevelopment-goals--2017-baseline-national-report.html> [in Ukrainian].
2. Libanova, E. (Ed.). (2008). *Liudskyi rozvytok v Ukraini: innovatsiyni vymir* [Human development in Ukraine: the innovation dimension]. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
3. Libanova, E. (Ed.). (2016). *Liudskyi rozvytok v Ukraini. Innovatsiini vydy zainiatosti ta perspektyvy yikh rozvytku* [Human development in Ukraine. Innovative types of employment and prospects for their development]. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
4. Yehorov, I. (Ed.) (2020). *Tsyfrovi tekhnolohii v innovatsiinii transformatsii ekonomiky Ukrainy* [Digital technologies in the innovative transformation of Ukraine's economy]. Kyiv: Institute for economics and forecasting. *ief.org.ua* Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/321.pdf> [in Ukrainian].
5. Yeshchenko, P. (2020). *Neoliberalna model rynku ta yii vplyv na rozvytok Ukrainy* [Neoliberal market model and its impact on the development of Ukraine]. *Economy of Ukraine*, 5 (720), 25-40 [in Ukrainian].
6. Holovatiuk, V. (2016). *Sotsialnyi potentsial innovatsiinoho ekonomichnoho rozvytku v konteksti naukovo-tekhnologichnoi ta innovatsiinoi polityky* [Social potential of innovative economic development in the context of science and technology and innovation policy]. *Science and science of science*, 1, 3-15 [in Ukrainian].
7. Pechonchuk, T. (Ed.) (2017). What Ukrainians Know and Think of Human Rights: Nation-wide Research. *ua.undp.org* Retrieved from https://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/DG/Ombudsman's%20project/HumanRightsUa_full_final.pdf.
8. Jamrisko, M., & Lu, W. (2020). Germany Breaks Korea's Six-Year Streak as Most Innovative Nation. *bloomberg.com* Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-01-18/germany-breaks-korea-s-six-year-streak-as-most-innovative-nation>.
9. *Ukraina opustilas v reytinge innovatsionnykh ekonomik* [Ukraine drops in Bloomberg's ranking of innovative economies]. *Bloomberg* (2020). Retrieved from <https://biz.liga.net/ekonomika/all/novosti/ukraina-opustilas-v-reytinge-innovatsionnykh-ekonomik-bloomberg> [in Russian].
10. Jamrisko, M., & Lu, W. (2018). The U.S. Drops Out of the Top 10 in Innovation Ranking. *Bloomberg*. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-01-22/south-korea-tops-global-innovation-ranking-again-as-u-s-falls>.
11. *Ukraina opustylasia na 85-te mistse v shchorichnomu reytynhu konkurentospromozhnosti WEF* [Ukraine dropped to 85th place in the annual competitiveness ranking] (2019). *ua.interfax.com.ua* Retrieved from <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/617843.html> [in Ukrainian].
12. World Values Survey 2020 in Ukraine (2020). *ucep.org.ua* Retrieved from http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf.

13. The Legatum Prosperity Index. Creating the Pathways from Poverty to Prosperity (2019). *prosperity.com* Retrieved from https://docs.prosperity.com/8115/8635/0367/The_Legatum_Pro Prosperity_Index_2019.pdf.
14. *Ukraina-2020: nevypravdani ochikuvannia, neochikuvani vyklyky. Pidsumky roku u dzerkali hromadskoi dumky (hruden 2020 r.)* [Ukraine 2020: unjustified expectations, unexpected challenges. The results of the year in the mirror of public opinion (2020)]. *razumkov.org.ua* Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r> [in Ukrainian].
15. 65 % *ukraintsiv vvazhaiut, shcho kraina rukhaietsia u nepravylnomu napriamku* [65 % of Ukrainians believe that the country is moving in the wrong direction] (2020). *radiosvoboda.org* Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-napriamok-rukhu-krainy-opytuvannia/31005152.html> [in Ukrainian].
16. *Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 lypnia 2019 r. № 526-r «Pro skhvalennia Stratehii rozvytku sfery innovatsiinoi diialnosti na period do 2030 roku»* [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 10, 2019 № 526-r «On approval of the Strategy for the development of innovation for the period up to 2030»] (2019, 10 July). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#-Text> [in Ukrainian].
17. Pysarenko, T., Kvasha, T., Rozhkova, L., & Kovalenko, O. (2020). *Innovatsiina diialnist v Ukraini u 2019 rotsi: naukovo-analitychna dopovid* [Innovative activity in Ukraine in 2019: scientific and analytical report] (2020). Kyiv: UkrISTEI. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/innovatsii-transfer-tehnologiy/2020/08/za-2019-1-1.pdf> [in Ukrainian].
18. *Naukova ta innovatsiina diialnist v Ukraini 2019: statystyvhnyi zbirnyk* [Scientific and innovative activity in Ukraine 2019] (2020). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. *www.ukrstat.gov.ua* Kyiv, Ukraine. Retrieved from http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_nauka_2019.pdf [in Ukrainian].
19. Vasylytsiv, T., & Lupak, R. (2019). *Stratehichni oriientyry polityky importozamishchennia v Ukraini: rehionalni osoblyvosti ta aspekty ekonomichnoi bezpeky* [Strategic guidelines of import substitution policy in Ukraine: regional features and aspects of economic security]. *Economy of Ukraine*, 7-8, 16-33 [in Ukrainian].
20. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2018 rik* [Statistical Yearbook of Ukraine for 2018] (2019). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. *www.ukrstat.gov.ua* Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
21. Your key to European statistics. Gross domestic expenditure on R&D (GERD), % of GDP. Eurostat (2020). *ec.europa.eu* Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_20/default/table?lang=en.
22. Gohberg, L., & Shuvalova, O. (2009). *Innovatsionnoie poviedieniie nasielieniiia* [Innovative behavior of the population]. HSE University. Retrieved from <https://www.hse.ru/org/projects/13315213> [in Russian].
23. *Opytuvannia predstavnykiv biznesu shchodo innovatsiinoi diialnosti ta aktualnykh potreb v R&D. Finalnyi zvit* [Survey of business representatives on innovation and current R&D needs. Final report] (2020). Ministry of Education and Science of Ukraine. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/innovatsii-transfertehnologiy/2020/08/28.08/opituvannya-28-08-2020.pdf> [in Ukrainian].
24. Smirnov, A. (2013). *Osobiennosti innovatsyonnykh protsessov v rievalnom siektorie ekonomiki* [Features of innovation processes in the real sector of the economy]. *Economic and Law Issues*, 12, 50-55 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.02.2021.

T. A. Zaiats, Dr. Sc. (Economics), Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: scap@online.ua
ORCID 0000-0002-9767-5527
Scopus ID: 55864441800

VALUES GUIDELINES FOR INNOVATIVE DEVELOPMENT IN UKRAINE

The article considers the problems of forming and affirming the values of innovative development as new opportunities for development for the state, business and individual households. The need to accelerate the socio-economic development of the country on an innovative basis through their perception in society as values and means of minimizing the risks of technical and technological backwardness of Ukraine from European countries has led to the relevance of the article. The purpose of the article is to assess the public perception of the values of innovative development of the country, identify barriers to innovation in the country, and identify areas to minimize their impact in the future. The novelty is the results of generalization of the conditions necessary for the transformation of the guidelines of innovative development into values, which are guided by different actors when choosing a model of behavior in the market or in specific life situations. The following research methods are used: system analysis, scientific generalization and comparison, economic and statistical analysis. Against the background of low world rating positions of Ukraine on the innovation index, uneven implementation in various sectors of the economy, funding of science on a residual basis and the decline of its prestige, it is problematic to spread the values of innovation development among management, small and medium-sized businesses and individual households. In Ukraine, a positive public perception of innovation, openness to the achievements of science and technology is combined with skepticism about their role in everyday life, the idea of dependence on scientific achievements, which can change the perception of right and wrong in everyone's life. Institutional distrust in Ukrainian society in a chain reaction increases distrust in the results of innovation, especially research. State support for innovation in the country remains weak. The article identifies the main barriers to the positive perception of innovation by society as values formed due to the inefficiency of state regulation of innovative activities of business structures, the lack of a concept for solving the problems of innovative development in the future, limited consumer strategies. The main models of stimulating innovative development used in world practice are considered from the point of view of influence on these processes, their target landmarks, advantages and disadvantages are singled out. Through the efforts of the state, business and the public, Ukraine should develop a European model of stimulating innovative development, changing the modern format of interaction of subjects to a more productive one on the basis of trust, partnership and responsibility.

Keywords: barriers to development, innovation activity, innovative development, perception of innovations, values.

Cite: Zvonar, V. P. (2021). Innovatsiini tekhnolohii rozvytku sotsialnoho kapitalu [Innovative technologies for social capital development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (44), 22-36.

УДК 311.2:330.3

JEL: O35

В. П. ЗВОНАР, д-р екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: viktorzvonar@yahoo.com
ORCID 0000-0003-1300-4791
Scopus ID 57191198732

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Актуальність статті визначена тим, що реалізація соціального капіталу та формування громадянського суспільства в сучасних умовах потребують інноваційних рішень і якісно нових організаційних сценаріїв, здатних враховувати прискорений темп суспільного життя та виклики ціннісних трансформацій у суспільстві. З огляду на це, мета статті полягає у формуванні сучасного інструментарію розвитку соціального капіталу, що використовував би соціальний та інноваційний потенціал інститутів громадянського суспільства і водночас утверджував їх діяльність як одну із базових суспільних цінностей сьогодення. Методологічною основою дослідження стали системний підхід, прийоми абстрагування й узагальнення, порівняльний аналіз. Наукова новизна роботи полягає у висвітленні специфіки й обґрунтуванні доцільності запровадження нових ресурсних, комунікаційних та інфраструктурних технологій, покликаних стимулювати нагромадження соціального капіталу в українському суспільстві через активізацію солідаризаційної ролі громадянського суспільства. У статті окреслено можливості використання публічно-приватно-громадського партнерства як модернізованої структури публічно-приватного партнерства для інноваційного впливу на соціальну капіталізацію у суспільстві. Автором визначено пріоритетні напрями, за якими має активізуватися співпраця між різними суб'єктами соціально-економічного розвитку в рамках осучасненого партнерства. Обґрунтовано, що ця співпраця зміцнює ресурсну основу розвитку соціального капіталу, розкриваючи потенціал інститутів громадянського суспільства. Запропоновано нові підходи до інфраструктурного забезпечення діяльності з нарощування соціального капіталу, засновані на принципах громадського активізму і системної децентралізації. Виявлено значення хабів соціальної активності як центрального елементу інноваційної інфраструктури підтримки громадських

проектів і функціонування місцевих громад. Обґрунтовано переваги agile-фреймворків як інноваційних комунікаційних технологій зміцнення соціального капіталу.

Ключові слова: інновації, соціальний капітал, партнерство, громадянське суспільство, соціальні хаби, agile-принципи.

Актуальність дослідження. Становлення й актуалізація соціального капіталу сьогодні відбуваються у вкрай мінливому суспільно-політичному та соціоекономічному середовищі з безліччю викликів для згуртованості у сформованих спільнотах і громадах. Традиційні цінності, з якими асоціюють про-соціальну поведінку, нині нерідко переосмислюються та доповнюються. Надбанням сучасності стає високий темп організаційних і технологічних змін, а новою цінністю — відповідність цим змінам. Зазначене справедливо для українського і загальносвітового контексту, коли процеси соціальної капіталізації та формування громадянського суспільства потребують інноваційних рішень і нових інструментів — щоб залишатися в контексті безперервних швидких суспільних трансформацій й одночасно бути здатними протистояти тенденціям зростання аномії та соціального відторгнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальний капітал як категорія та явище є об'єктом активних наукових пошуків у межах багатьох галузей знань з кінця XX століття. Вчені-соціологи одними з перших концептуалізували цей вид капітального активу, що засвідчено в наукових працях П. Бурдьє (P. Bourdieu), М. Грановеттера (M. Granovetter) [1], Дж. Ккулмана (Dzh. Koulman) тощо. Піонерними економічними науковими роботами у напрямі дослідження специфіки соціальної капіталізації вирізнялися зарубіжні вчені-класики — О. Уїльямсон (O. Uialmson), Дж. Б'юкенен (Dzh. Biukenen), Д. Норт (D. Nort) та інші. В аспекті розвитку економічного знання про соціальний капітал необхідно згадати про значний доробок вітчизняних дослідників — В. Гейця (V. Heiets) [2], О. Грішної (O. Hrishnova) [3], Н. Супрун (N. Suprun). Проблеми трансформації соціального капіталу в умовах становлення інформаційно-мережевої економіки — у центрі уваги Л. Єлісєєвої (L. Yelisieieva) [4], Т. Заяць (T. Zaiats) [5] та ін. дослідників.

Попри ґрунтовний теоретичний аналіз соціального капіталу крізь призму економічних і соціологічних концепцій, недостатньо вивченими нині залишаються елементи інструментарію його розвитку в умовах нелінійності соціоекономічних процесів та певного скепсису щодо авторитетності установлених цінностей (наприклад, цінності держави та її законів як соціальних норм). Нині особливо затребуваними виявляються гнучкі та креативні реакції на швидку зміну соціоекономічної кон'юнктури, тоді як соціальний капітал потребує відносно значного часового ресурсу для формування і прояву своїх властивостей. Ця суперечність не знаходить належної відповіді у наукових джерелах. Крім того, у нових обставинах безмежних комунікативних можливостей та цифровізації соціальної взаємодії науковці і

практики схильні дещо ігнорувати значення інститутів громадянського суспільства як однієї з традиційних підойм соціального капіталу.

Мета дослідження — формування інноваційного інструментарію розвитку соціального капіталу в контексті потенціалу інститутів громадянського суспільства як рушіїв цього розвитку.

Наукова новизна — визначено специфіку і доцільність використання ресурсних, комунікаційних, інфраструктурних інноваційних рішень з метою стимулювання нагромадження соціального капіталу за активного впливу громадянського суспільства.

Матеріали і методи. У роботі застосовано діалектичний метод, системний підхід, прийоми абстрагування й узагальнення, порівняльний аналіз. Дослідження виконано на матеріалах державної та відомчої статистики, даних міжнародних аналітичних агенцій. Інформаційною базою дослідження слугували праці вітчизняних і зарубіжних науковців та експертів, законодавчі акти, оперативна інформація окремих громадських організацій.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Соціальний капітал — поняття багатогранне і неоднозначне. Урахування численних тлумачень дає підстави розуміти його передусім як специфічний стан соціальних відносин, який надає суспільству і кожній людині певні можливості розвитку, обумовлені інтенсивністю соціальних зв'язків [6]. Цей стан характеризується рівнем актуалізації низки суспільних цінностей, як-от: довіра, солідарність, повага до норм, до набутих зобов'язань, спільність світогляду учасників соціальної взаємодії, громадський активізм тощо. Тому соціальний капітал можна вважати поняттям і явищем, інтегральним відносно багатьох важливих цінностей. Очевидно, що конструктивний вплив на його становлення здатний зміцнити аксіологічну основу функціонування суспільства.

Серед інноваційних технологій цього впливу виокремлюємо **ресурсні, інфраструктурні та комунікаційні**. За їх активної імплементації громадські інститути постають провідним та обов'язковим учасником у коаліціях з іншими суб'єктами соціально-економічних відносин.

Новітньою **ресурсною** платформою розвитку соціального капіталу може виступати структура публічно-приватно-громадського партнерства (ППГП) як інноваційної форми співробітництва основних соціально-економічних інститутів. В Україні та світі складаються загальні передумови активізації розвитку ППГП. Вони пов'язані з необхідністю посилення соціальної спрямованості проєктів традиційного *публічно-приватного партнерства* (ППП). Зі свого боку, еволюція ППП у соціалізаційному напрямі асоціюється, зокрема, із доцільним залученням до взаємодії державного і приватного секторів третього партнера, яким є інститути громадянського суспільства (рис. 1).

Як відомо, класичне ППП — це довготривала, детально спланована та належним чином формалізована взаємодія між інститутами публічної

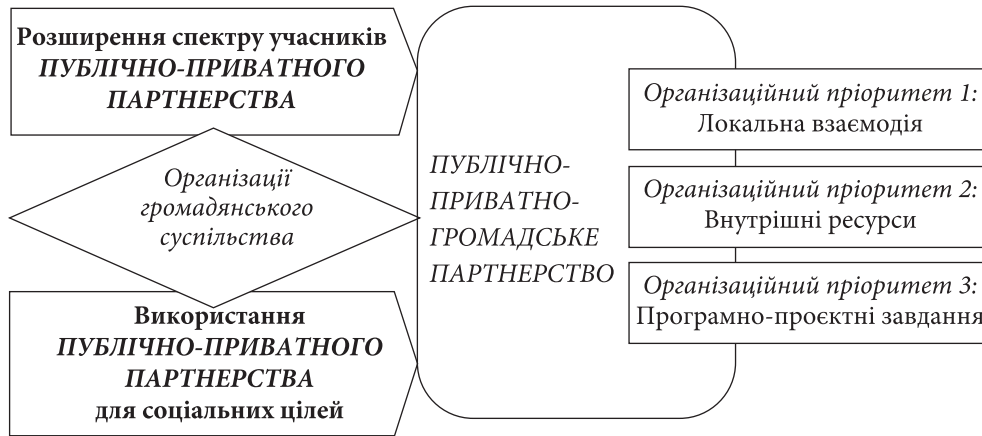

Рис. 1. Організаційні передумови розвитку ППП в Україні
Джерело: розроблено автором.

влади та юридичними і фізичними особами поза державним і муніципальним сектором (як правило, приватним бізнесом). Деталізація змісту і завдань взаємодії досягається за допомогою проектного підходу та втілюється у проектах ППП. А її формалізація відбувається через контракти. Глобальною ціллю такої взаємодії позиціонують вирішення суспільно значущих питань.

У світовій та українській практиці ППП вважають форматом взаємин між публічним і комерційним сектором, заснованим на ідеології комплементарного співробітництва, коли ресурси обох секторів об'єднуються, а ризики та обов'язки поділяються. Тобто ППП постає організаційною технологією ресурсної мобілізації, яка безпрецедентним чином забезпечує реальне зближення суспільного та приватного економічних інтересів. У цьому зв'язку ППП відрізняється від інших видів економічної взаємодії публічного і комерційного секторів (передусім — від звичайної оренди державного чи комунального майна). Характерна відмінність ППП полягає в пріоритетності задоволення саме суспільних потреб, але — за рахунок залучення і використання ресурсів приватного сектора. Використання ППП дає змогу розраховувати на оновлення матеріально-технічного стану об'єктів державної та комунальної власності, оптимізацію суспільних фінансів, демократизацію публічного менеджменту тощо.

Загальновизнаними є два основні напрями практичного освоєння традиційного ППП: 1) створення, управління, технічна модернізація інфраструктурних об'єктів; 2) організація надання адміністративних і соціальних послуг [7]. Інколи окремо вказують ще й на екологічний напрям — проекти ППП, спрямовані на захист навколишнього середовища, але відмежовані від безпосередньо інфраструктурної проблематики чи проблематики пуб-

лічних послуг (наприклад, екологічно орієнтовані наукові дослідження, тематичні екологічні інформаційні кампанії тощо).

За нашим узагальненням, виокремлення соціальних цілей і врахування соціальних наслідків за кожним із зазначених напрямів формує ще один вектор ППП — власне соціально-економічний або економіко-гуманітарний (модернізація об'єктів *соціальної* інфраструктури, ефективне управління закладами *соціальної* сфери, поліпшення якості освітніх / медичних послуг, пропаганда здорового способу життя й екологічне виховання тощо). Необхідність і можливість такого виокремлення красномовно підтверджують авторитетні джерела [8, 9].

Упровадження ППП в Україні офіційно започатковане в 2010 р. із набуттям чинності Закону України «Про державно-приватне партнерство» за № 2404-VI. Застосування ж окремих форм ППП, зокрема, концесії, було врегульовано набагато раніше — ще у 1999 р. Нині в українському законодавстві закладено широкий перелік можливих предметних сфер використання ППП. Але практика засвідчує, що проекти ППП в Україні в цілому зосереджуються здебільшого на проблемах поліпшення технічного стану інфраструктури.

Водночас із закордонної практики відомо про необхідність модернізації ППП, що асоціюється з посиленням соціальної спрямованості його проєктів. Зарубіжні фахівці визнають важливість використання ППП для соціальних цілей і пропонують залучати до взаємодії державних і приватних партнерів третіх учасників — організації громадянського суспільства. Визнається доцільною зміна усталеної нині конфігурації учасників ППП (бізнес + публічна влада), умовно позначена як «3П» («*public-private partnership*»), на модерну конфігурацію вигляду «4П»: («*public-private-people partnership*» або «публічно-приватно-громадське партнерство»), що ґрунтується на повномасштабній участі громадських активістів у ППП [10].

Поступова модернізація ППП до публічно-приватно-громадського партнерства (ПППГП) викликана, по-перше, спробою подолати поширене нехтування у процедурах планування та реалізації проєктів ППП «голосу» громадськості — безпосереднього бенефіціара цих проєктів. По-друге, воно зумовлене намаганням зміцнити інституційне середовище, де відбувається взаємодія між публічним і приватним секторами. Адже розвинуте і конструктивно налаштоване стосовно бізнесу та влади громадянське суспільство є запорукою прозорості й адресності відповідних партнерських зусиль.

Розділяючи позицію щодо необхідності трансформації ППП у ПППГП, припускаємо, що використання потенціалу інституцій громадянського суспільства в Україні в структурі ППП: 1) надасть додаткові можливості громадського контролю і громадської експертизи законодавчо-нормативної бази реалізації ППП; 2) допоможе бізнесу і публічній владі ефективніше визначати соціальні потреби конкретних територій і громад під час реалі-

зації проектів ППП; 3) сприятиме налагодженню роботи з вивчення закордонного досвіду ППП у соціогуманітарній сфері — завдяки залученню інтелектуальних ресурсів і каналів комунікації громадського сектору.

Вважаємо за необхідне сформулювати організаційні пріоритети ПППП як новітньої ресурсної технології для розвитку соціального капіталу. Першим із них є цілеспрямована розбудова *регіональних і місцевих форм ПППП*. Науковцями-сучасниками відмічено, що політика розвитку, головним суб'єктом якої є центральний уряд, нині загалом вичерпує себе, поступаючись місцем локальним учасникам, об'єднаним у партнерські коаліції, і місцевій соціальній проблематиці [11]. Відображенням цієї тенденції в Україні є, зокрема, започаткована у 2014 р. реформа децентралізації публічного управління, яка має на меті надання місцевим громадам значної частини повноважень і ресурсів, що були традиційно зосереджені на центральному управлінському рівні. В основі зазначеної реформи — положення Європейської хартії місцевого самоврядування, а також апробовані у світі практичні кроки і політики у цій царині.

Нині доводиться рахуватись із особливим кризовим фінансово-економічним становищем країни. Тому нетривіальним завданням у національних масштабах стає оптимізація звичних і пошук нових способів залучення та використання наявних ресурсів — на противагу нагнітання фінансового тиску чи нарощуванню міжнародних запозичень. Це засвідчує другий пріоритет ПППП, а саме — переважну *орієнтацію на вітчизняні (внутрішні) ресурси*, сформовані і мобілізовані у суспільно консенсусний спосіб.

Третім організаційним пріоритетом ПППП визначено *програмно-проектні завдання*: партнерські зусилля мають орієнтуватися здебільшого на цілі, процес і результат соціально-економічних перетворень (на їх планування, реалізацію, ресурсне забезпечення, оцінку соціального впливу тощо). Для ПППП важливим є аспект результативності партнерських зусиль. На наш погляд, програмно-проектним ініціативам ПППП притаманні такі риси, як довгочасність і виражена тематична соціально-економічна орієнтація.

Для повної реалізації соціальний капітал потребує відповідної *інфраструктурної* підтримки. Її вагомим елементом може стати мережа спеціально створених незалежних агенцій, уповноважених надавати усебічну (матеріально-технічну, консультаційну, кадрову, інформаційну) підтримку соціально активним громадським інституціям чи діячам. Із роллю цих агенцій, на нашу думку, можуть ефективно впоратись так звані хаби соціальної активності або соціальні хаби, що становлять собою громадські центри та соціально-управлінські лабораторії, які володіють різноманітними ресурсами для організації співпраці активних громадян, надання імпульсу розвиткові громадських ініціатив і соціальних інновацій у конкретній громаді.

Із закордонного досвіду відомо, що згадані організаційні утворення є різновидом креативних хабів — технічно підготовлених і відповідним чи-

ном оснащених центрів для гнучкої з позиції управління, невимушеної та продуктивної взаємодії й діяльності творчих і підприємливих осіб (митців, винахідників, дизайнерів, науковців тощо). З різних причин ці люди відмовляються від монотонної офісної зайнятості, відчуваючи брак спілкування і кричущу шаблонність робочих процесів та завдань. Відхід від традиційних офісних, ієрархічних, конвеєрно-лінійних моделей організації праці й актуалізація можливостей, які надають креативні хаби, нині набуває поширення з причин зростання масштабів інноваційної зайнятості й увиразнення її творчої компоненти та компоненти співпраці — на протилежності субординації і контролю.

Агенція *European Creative Business Network* у 2015 р. стала замовником міжнародного дослідження стану розвитку креативних хабів у 24 країнах Євросоюзу [12]. Результати дослідження виявили, що діяльність хабів набуває різноманітних організаційно-правових форм, як-от: громадська організація, класична бізнес-структура, урядова інституція тощо. Близько 40 % досліджених формувань задекларували саме громадське походження. Частина хабів перебувають у структурі університетських комплексів. Розмаїття форм організації й функціонування хабів ускладнює завдання вивчення потреб та підтримки діяльності цього сегмента міських просторів. Найбільшою проблемою тут визнається брак фінансування, однак керівники й ентузіасти креативних хабів налаштовані оптимістично, бо відчувають свою затребуваність у громадах. Хаби намагаються реалізувати позитивні зміни в економіці та суспільстві через допомогу фрілансерам, розвиток місцевої креативної індустрії та різноманітних сервісів для громади.

Серед користувачів або резидентів хабів виокремлюють громадських активістів і соціальних підприємців. Тому креативний хаб, який діє призначено для підтримки і розвитку соціальних та громадських ініціатив, власне й позиціонується як соціальний хаб (хаб соціальної активності). Організаційно такі хаби часто влаштовані як соціальні підприємства: вони здатні надавати конкурентні на ринку послуги широкому загалу заінтересованих осіб, проте отриманий прибуток скеровують на соціально значущі цілі (зокрема, на організацію безкоштовних для громади сервісів / можливостей розвитку). Ці можливості не обов'язково стосуються соціального підприємництва, але є корисними для реалізації будь-яких соціальних і соціально-економічних ініціатив.

В Україні створення креативних та соціальних хабів ще не стало масовою практикою. Водночас у велелюдних містах різних регіонів країни нині вже створено успішні прецеденти розгортання діяльності окремих інституцій подібного профілю, що активно впроваджують зарубіжний досвід та привертають увагу дослідників і практиків [13]. Так, на одному з ресурсів представництва Британської ради в Україні опубліковано серію інтерв'ю із засновниками креативних хабів із 6 міст України. Метою цього дослід-

ницького проекту стало отримання розуміння мотивів вітчизняних підприємців до заснування хабів [14]. З'ясувалося, що прагнення соціальних змін у громаді — вагомий чинник залучення активних і підприємливих людей до ініціативи створення та розвитку подібних організацій.

До прикладу, «АмбросХаб» — молодіжний хаб із м. Черкаси, створений активістами за підтримки міської влади як майданчик для реалізації ідей і проектів соціально активного юнацтва¹. У Хабі організовано дві зони: відпочинкову та едукативну. Черкаська молодь відвідує його для проведення дозвілля та спілкування, також там відбуваються стендапи, літературні вечори, кіносеанси. Засновники сподіваються, що Хаб і надалі активно залучатиме молодих людей до соціального життя у місті.

Практика свідчить про можливість і доцільність використання соціальних хабів для підтримки громадських ініціатив та експертів, які ставлять за мету вирішення завдань соціоекономічного розвитку. Реалізація описаної новації, на нашу думку, ґрунтується на освоєнні існуючими чи новими хабами напрямів, актуальних для кожної конкретної громади. Загальне бачення цього процесу передбачає розгортання діяльності принаймні у трьох таких напрямках — освітньому, соціально-трудовому та трансформаційно-цифровому [15]. Спираючись на досвід та сформовану спеціалізацію, типовий хаб соціальної активності може скерувати свою активність в одному чи декількох окреслених напрямках. Так, хаби, які згуртовують батьківську спільноту і фахівців шкільної справи, природно рухатимуть громадські новації за освітнім напрямом. А організації, де сконцентровано теоретичні та практичні знання і відбувається професійне спілкування довкола тематики соціального підприємництва, ймовірно, готові найбільше розвивати соціально-трудовий напрям, вирішуючи завдання працевлаштування молоді, представників соціально вразливих верств населення тощо.

За спільних зусиль основних суб'єктів у громаді (громадськості, бізнесу та місцевої влади) можливе налагодження роботи комплексних структур — мультихабів, що інтегруватимуть усі або більшість важливих для громади напрямів соціально-економічного розвитку. Такі мультихаби доречно організовувати на основі хабів, що організаційно влаштовані як соціальні підприємства і декларують цілі підтримки соціального підприємництва. Перетворення їх на мультихаби передбачає розширення сфери діяльності за рахунок освітніх, трансформаційно-цифрових та інших релевантних для конкретної громади завдань. Як видається, підприємницький формат — на протигагу суто громадському чи муніципальному — краще сприятиме сталості, організаційній і фінансовій спроможності мультихабів. Цей формат пріоритезує чіткість та ефективність планування і виконання здійснюваних

¹ URL: https://www.facebook.com/AmbrosHUB/about/?ref=page_internal

активістами соціальних заходів, зобов'язує планувати та розглядати соціальні проекти й ініціативи як самодостатні (незбиткові).

Для розвитку мультихабів в Україні необхідно зміцнювати потенціал соціального підприємництва, а також посилювати організаційну спроможність громадських об'єднань. Вартими особливої уваги є пропозиції, закріплені у проекті Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021—2026 роки, стосовно забезпечення безперешкодного доступу організацій громадянського суспільства як суб'єктів соціального підприємництва до державної підтримки розвитку малого підприємництва.

Українським важливим елементом інноваційного інструментарію розвитку соціального капіталу є комунікаційні технології. Належним чином налагоджена соціальна комунікація уможливорює взаємне оперативне і максимальне інформування різноманітних суб'єктів про наміри, позиції, інтереси візаві, а також про поточну соціально-економічну кон'юнктуру. Така комунікація передбачає певний рівень публічності (прозорості) соціально-економічних процесів і відкритості їх учасників.

Інноваційний **комунікаційний** інструментарій розвитку соціального капіталу в мінливих соціально-економічних умовах повинен вирізнятися здатністю залучати та об'єднувати результативним спілкуванням максимальну кількість стейкхолдерів, а також гнучкістю реакції на зміни. Крім того, цей інструментарій має бути сумісним із ресурсними та інфраструктурними новаціями для розвитку соціального капіталу, розглянутими вище. Зокрема, важливими є фокусування інноваційних комунікативних методик на впровадження соціальних проектів (у рамках ПППП), а також на вдосконалення роботи команд громадських активістів (у межах діяльності соціальних хабів). З огляду на це звертаємо увагу на сучасний комунікаційний та управлінський підхід — *agile*-комунікацію.

Agile-менеджмент — це когорта гнучких методів управління проектами, що орієнтовані на динамічну постановку завдань і їх реалізацію на основі постійної взаємодії в самоорганізованих робочих групах, сформованих із фахівців різного профілю. Як управлінський та комунікаційний підхід *agile* виник в ІТ-середовищі для потреб оптимізації процесу розробки програмного забезпечення. Нині цей підхід вийшов далеко за межі ІТ-індустрії та активно використовується в банківській і фінансовій сферах, у сфері надання юридичних послуг, консалтингу, страхування і в публічному менеджменті.

Використання гнучких *agile*-підходів в управлінні реалізацією державних проектів стало невід'ємною частиною порядку денного цифрової трансформації в зарубіжних країнах. Наприклад, у складі уряду Сполученого Королівства нині створено службу з проблем діджиталізації, що займається впровадженням інформаційно-комунікативних технологій у сфері пуб-

лічного менеджменту. Ця служба використовує методологію *agile*, формуючи цифровий каркас системи державних послуг, адаптованих до потреб населення. Державні інституції США також усе частіше використовують *agile*-підходи. У 2017 р. 80 % урядових федеральних ІТ-проектів у США реалізовано з використанням гнучких підходів [16].

В основі комунікативного *agile*-підходу лежать сформульовані у 2001 р. принципи, оформлені як «*Agile*-маніфест» — документ, що розкриває філософію *agile* та описує його чотири головні цінності [17]:

- люди та співпраця важливіші за процеси та інструменти;
- робочий продукт / результат важливіший за вичерпну документацію;
- предметна співпраця важливіша за узгодження її умов;
- готовність до змін важливіша за дотримання плану.

На основі цих принципів фахівцями з розвитку інститутів громадянського суспільства було сформульовано ключові правила так званого некаджайлу (*agile* для некомерційних організацій) [18]. Ці правила проголошують необхідність тісної співпраці всіх членів команди, залучених до соціального проекту. Регулярна комунікація та отримання зворотного зв'язку з цільовою групою проекту є пріоритетними у некаджайлі. Цей підхід стимулює появу простих, але результативних рішень. Основною мірою успіху визначено так званий імпакт — здатність проектних рішень впливати на життя громади (а також глибина цього впливу — кількісного і якісного). Оцінюють імпакт за допомогою непрямих (наприклад, кількість публікацій і репостів), звітних (наприклад, відгуки, відповіді на анкетні опитування), дослідницьких (наприклад, інтерв'ю) та біхевіористських (наприклад, дані про поведінку користувачів на веб-платформах) факторів.

Сам собою *agile* — це всього лише певний комплекс ідей про те, як належить організувати комунікацію у проектних командах. На базі цих ідей було розроблено окремі комунікативні фреймворки — прикладні інструментальні системи: *scrum*, *kanban* тощо. Ці системи за конфігурацією відрізняються одна від одної, але всі однаково засновані на описаних принципах.

Scrum є одним із найпопулярніших фреймворків *agile*. Відповідно до його алгоритму, проект (у т. ч. соціальний) розбивається на частини, що мають відразу бути узгоджені із вимогами представників цільової групи. Згодом ці частини пріоритезуються за значущістю і беруться до виконання. Найбільш вагомі елементи проекту першими реалізуються упродовж спринта — часового інтервалу від 14 до 30 днів. У кінці такого спринта виходить дуже сирий, але готовий для апробації у цільовій групі продукт, який проектна команда демонструє представникам цієї групи і отримує від неї побажання для подальшої зміни в параметрах зазначеного продукту. Цим продуктом може бути сайт, програма, послуга тощо. Затим відбувається наступний спринт і наступна комунікація із цільовою групою для максимального врахування її потреб щодо функціоналу затребуваного

продукту. Такими ітераціями з постійним зворотним зв'язком проєкт рухається до завершення.

Для використання *scrum* слід дотримуватися визначеної технології роботи: планування, розподілу ролей, щоденних командних зустрічей. Розподіл ролей визначає статус і повноваження кожного учасника проєкту. Роль комунікатора із цільовою групою (*product owner*) є обов'язковою. Саме він формує список завдань для проєктної команди відповідно до побажань цільової групи. Наступна за значущістю роль — це *scrum*-майстер; він координує поточну роботу команди, слідкує за належним дотриманням у ній *agile*-принципів. Функціонал власне команди полягає у щоденному плануванні діяльності та виконанні завдань, передбачених спринтом. До планування в команді долучають комунікатора із цільовою групою та *scrum*-майстра. Така залученість сприяє прозорості в процесі ухвалення рішень. Команда у технології *scrum* — це безпосередні виконавці проєкту [19]. Вона має бути злагодженою, кваліфікованою, об'єднувати фахівців із різних сфер (юристів, IT-експертів, дизайнерів, економістів тощо), а також бути здатною до самоорганізації. Злагодженість роботи команди є особливо значущою, оскільки нерідко важливі для успіху проєктні заходи можуть бути реалізовані лише завдяки ентузіазму та ініціативі учасників проєкту.

Висновки. Для забезпечення розвитку соціального капіталу за мінливості і непередбачуваності сценаріїв соціоекономічного та суспільно-політичного розвитку необхідним є використання інноваційних технологій організації взаємодії соціальних інституцій. Основними такими технологіями слід вважати ресурсні, інфраструктурні та комунікаційні. Доцільним ресурсним інструментом інноваційного впливу на соціальну капіталізацію у суспільстві видається структура публічно-приватно-громадського партнерства, що активізує співпрацю між різними суб'єктами соціально-економічного поступу та використовує цю співпрацю як ресурс для реагування на соціально-економічні виклики, посилені політичною нестабільністю. Характерною ознакою публічно-приватно-громадського партнерства як форми економіко-ресурсної взаємодії є врахування потенціалу та можливостей інститутів громадянського суспільства для соціального розвитку. Будучи наріжним каменем структури соціального капіталу, громадянське суспільство завдяки публічно-приватно-громадському партнерству отримує широкий спектр ресурсних важелів інтенсифікації соціально орієнтованої політики суспільного розвитку, заснованої на демократичних інститутах та нормах.

Так само новітні інфраструктурні технології зміцнення соціального капіталу спираються на потенціал хабів соціальної активності зміцнювати принципи громадського активізму, потреба в якому доведена вітчизняною практикою здійснення децентралізаційної реформи. Функція таких хабів — інфраструктурна підтримка різноманітних форм і проявів соці-

ально значущої діяльності (зокрема, проектною) на користь громад та для зростання їх добробуту. Пріоритетним завданням тут є створення комплексно організованих інституцій — мультіхабів, які матимуть забезпечення для втілення в життя ідей за більшістю напрямів соціально-економічного розвитку, коли освітній, соціально-трудова та трансформаційно-цифровий напрями пропонуються як базові.

З урахуванням представленої композиції ресурсних і інфраструктурних чинників розвитку соціального капіталу, як інноваційні комунікаційні технології його зміцнення найкраще використовувати спектр *agile*-методик, націлених на формування організаційної культури співробітництва і постійного спілкування стейкхолдерів у громаді та виконавців громадських ініціатив і проектів. *Agile*-комунікація забезпечує необхідну за умов суспільної нестабільності гнучкість при розробці та реалізації проектів, об'єктом яких є соціальні чинники економічного поступу, передусім соціальний капітал.

Виконане дослідження відкриває перспективи **подальших розвідок** у цьому напрямі, зокрема, щодо виявлення та класифікації перешкод розвитку запропонованих технологій в Україні, а також щодо конкретизації їх потенційного впливу на розмір соціального капіталу на національному та регіональному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грановеттер М. Сила слабких связей. *Экономическая социология*. 2009. Т. 10. № 4. С. 31—50. <https://doi.org/10.17323/1726-3247-2009-4-31-50>
2. Гець В. Розвиток соціального капіталу — найбільше багатство у світі. *Віче*. 2011. № 1. С. 22—26.
3. Грішнова О., Полив'яна Н. Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу. *Україна: аспекти праці*. 2009. № 5. С. 19—24.
4. Єлісєєва Л. В. Вплив інформатизації та цифровізації економіки на трансформацію соціального капіталу. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. URL: <http://www.economy.pauka.com.ua/?op=1&z=7429> (дата звернення: 15.02.2021).
5. Заяць Т. А., Комеліна О. В. Нові аспекти розвитку соціального капіталу в умовах інноваційно-інформаційної трансформації економіки в Україні. *Академічна й університетська наука: результати та перспективи* : зб. наук. пр. XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (10—11 груд. 2020). Полтава : Національний університет імені Юрія Кондратюка, 2020. С. 39—42.
6. Звонар В. П. Джерела та принципи розвитку соціального капіталу. *Економіка України*. 2021. № 1. С. 24—39. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.024>
7. Запатрина І. В. Потенціал публично-частного партнерства в розвиваючихся економіках. Київ : Центродрук, 2011. 152 с.
8. Баталов О. А. Особливості застосування державно-приватного партнерства як механізму реалізації нової регіональної політики : аналіт. записка / Національний інститут стратегічних досліджень. 2013. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1239/> (дата звернення: 15.02.2021).
9. Зубченко С. О. Перспективи використання державно-приватного партнерства у реалізації українських гуманітарних проектів : аналіт. записка / Національний ін-

- ститут стратегічних досліджень. 2013 (лютий). URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1068/> (дата звернення: 20.01.2021).
10. Public-Private People Partnership: Winning in collaboration / Pricewaterhousecoopers (PwC). URL: <http://www.pwc.in/assets/pdfs/publications/2014/public-private-people-partnership-winning-in-collaboration.pdf> (дата звернення: 20.01.2021).
11. Ільченко Н. В. Формування комплексної системи забезпечення та підтримки розвитку територіальних громад в Україні. *Наукові розвідки з державного та муніципального управління*. 2013. №. 1. С. 136—148.
12. Europe's creative hubs. Who they are, what they do. Summary report — 2015/ British Council; The European Creative Business Network; ADDICT. URL: <https://creativehubs.org/admin/docs/Hub%20Research%20Final.pdf> (дата звернення: 19.07.2020).
13. Підприємництво в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку : монографія / ред. П. В. Пашко, Л. Л. Лазебник; Державна фіскальна служба України; Університет державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2019. С. 205—209.
14. Дослідницька лабораторія, джерело соціального капіталу та інструмент боротьби зі стереотипами: хто і навіщо створює креативні хаби в Україні. *Культура і Креативність*. URL: <https://www.culturepartnership.eu/ua/article/khto-%D1%96-nav%D1%96scho-stvoryue-kreatyv%D1%96-haby-v-ukrain%D1%96-chastina-%D0%86> (дата звернення: 19.07.2020).
15. Соціально-економічний розвиток міст в умовах децентралізації: колективна монографія/ за ред. Л. М. Ільч. Київ : КУБГ, 2021. С. 190—207.
16. Комарова К. Agile-філософія як інструмент використання гнучких підходів в публічному управлінні. *Аспекти публічного управління*. 2020. Т. 8. Спецвип. № 1. С. 68—71. <https://doi.org/10.15421/152043>
17. Manifesto for Agile Software Development. URL: <http://agilemanifesto.org/> (дата звернення: 20.01.2021).
18. Сидоренко А. Методологии Agile и Lean в применении к общественным проектам. *Теплица социальных технологий*. URL: <https://te-st.ru/2016/11/18/sidorenko-krsk-lecture/> (дата звернення: 20.01.2021).
19. Рябоконь Н., Рябоконь Б., Рябоконь А. Впровадження методології Agile: ціннісно орієнтований підхід. *Зб. наук. праць Черкаського державного технологічного університету*. Серія: Економічні науки. 2018. № 49. С. 34—43. URL: <http://dspace.nuph.edu.ua/handle/123456789/11783> (дата звернення: 20.01.2021).

REFERENCES

1. Granovetter, M. (2009). *Syla slabykh svyazei* [The Strength of Weak Ties]. *Ekonomycheskaia sotsiologiya - Economic sociology*, 10(4), 31-50. <https://doi.org/10.17323/1726-3247-2009-4-31-50> [in Russian].
2. Heiets, V. (2011). *Rozvytok sotsialnoho kapitalu — naibilshe bahatstvo u sviti* [The development of social capital is the greatest wealth in the world]. *Viche - Viche*, (1), 22-26 [in Ukrainian].
3. Hrishnova, O., & Polyviana, N. (2009). *Sotsialnyi kapital: sutnist, znachennia, vzaimozv'iazok z inshymy formamy kapitalu* [Social capital: the essence, meaning, relationship with other forms of capital]. *Ukraina: aspekty pratsi — Ukraine: aspects of labor*, (5), 19-24 [in Ukrainian].
4. Yelisieieva, L. V. (2019). *Vplyv informatyzatsii ta tsyfrovizatsii ekonomiky na transformatsiiu sotsialnoho kapitalu* [The impact of informatization and digitalization of the economy on the transformation of social capital]. *Efektivna ekonomika - Efficient economy*, (11). Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7429> [in Ukrainian].

5. Zaiats, T., & Komelina, O. (2020). *Novi aspekty rozvytku sotsialnoho kapitalu v umovakh innovatsiino-informatsiinoi transformatsii ekonomiky v Ukraini* [New aspects of social capital development in the conditions of innovation and information transformation of the economy in Ukraine]. *Akademichna y universytetska nauka: rezultaty ta perspektyvy: zb. nauk. pr. XIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf* [Academic and university science: results and prospects, Proceedings of international practical and scientific conference]. Poltava [in Ukrainian].
6. Zvonar, V. (2021). *Dzherela ta pryntsypy rozvytku sotsialnoho kapitalu* [Sources and principles of social capital development]. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 2021 (1), 24-39. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.024>
7. Zapatrina, Y. V. (2011). *Potentsial publschno-chastnoho partnerstva v razsvvaiushchikhsia ekonomikakh* [Potential of public-private partnerships in emerging economies]. Kyiv: Tsentrodruk [in Russian].
8. Batalov, O. (2013). *Osoblyvosti zastosuvannia derzhavno-pryvatnoho partnerstva yak mekhanizmu realizatsii novoi rehionalnoi polityky* [Features of the use of public-private partnership as a mechanism for implementing a new regional policy]. Kyiv : Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/1239/> [in Ukrainian].
9. Zubchenko, S. O. (2013). *Perspektyvy vykorystannia derzhavno-pryvatnoho partnerstva u realizatsii ukraïnskyykh humanitarnyykh proektiv* [Prospects for the use of public-private partnership in the implementation of Ukrainian humanitarian projects]. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/1068/> [in Ukrainian].
10. Public-Private People Partnership: Winning in collaboration. Pricewaterhousecoopers (PwC) (2014). *pwc.in* <http://www.pwc.in/assets/pdfs/publications/2014/public-private-people-partnership-winning-in-collaboration.pdf>
11. Ilchenko, N. V. (2013). *Formuvannia kompleksnoi systemy zabezpechennia ta pidtrymky rozvytku terytorialnykh hromad v Ukraini* [Formation of a comprehensive system of ensuring and supporting the development of territorial communities in Ukraine]. *Naukovi rozvidky z derzhavnoho ta munitsypalnoho upravlinnia - Scientific exploration of state and municipal government*, (1), 136-148 [in Ukrainian].
12. *Europe's creative hubs. Who they are, what they do. Summary report — 2015* (2015). British Council. The European Creative Business Network. ADDICT. Retrieved from <https://creativehubs.org/admin/docs/Hub%20Research%20Final.pdf>
13. Pashko, P. V., & Lazebnyk, L. L. (Ed.). (2019). *Pidpryiemnytstvo v epokhu hlobalnykh transformatsii: vyklyky ta perspektyvy rozvytku* [Entrepreneurship in the era of global transformations: challenges and prospects for development]. *Derzhavna fiskalna sluzhba Ukrainy; Universytet derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy* [in Ukrainian].
14. *Doslidnytska laboratoriia, dzherelo sotsialnoho kapitalu ta instrument borotby zi stereo-typamy: khto i navishcho stvoriuie kreatyvni khaby v Ukraini. Chastyna I* [Research laboratory, a source of social capital and a tool to combat stereotypes: who and why creates creative hubs in Ukraine. Part I.]. *Kultura i kreativnost - Culture and creativity*. Retrieved from <https://www.culturepartnership.eu/ua/article/khto-i-navishcho-stvoryue-kreatyvni-haby-v-ukraini-chastina-I> [in Ukrainian].
15. Ilich, L. M. (Ed.). (2021). *Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok mist v umovakh detsentralizatsii* [Socio-economic development of cities in the context of decentralization]. Kyiv: Kyivskyi universytet B. Hrinchenka [in Ukrainian].
16. Komarova, K. (2020). *Agile-filosofiiia yak instrument vykorystannia hnuchkykh pidkhodiv v publichnomu upravlinni* [Agile-philosophy as a tool for using flexible approaches in

- public administration]. *Aspekty publichnoho upravlinnia - Public administration aspects*, 8 (1 SI), 68-71 <https://doi.org/10.15421/152043> [in Ukrainian].
17. *Manifesto for Agile Software Development*. (n.d.). Retrieved from <http://agilemanifesto.org/>
18. Sydorenko, A. (2016). *Metodolohii Agile i Lean v pryimenenii k obshchestvennym proektam* [Agile and Lean methodologies applied to community projects.]. *Teplitsa sotsyalnykh tekhnolohii - Greenhouse of social technologies*. Retrieved from <https://te-st.ru/2016/11/18/sidorenko-krsk-lecture/> [in Russian].
19. Riabokon, N., Riabokon, B., & Riabokon, A. (2018). *Vprovadzhennia metodolohii Agile: tsinnisno oriientovanyi pidkhid* [Implementation of Agile methodology: a value-oriented approach]. *Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky*, (49), 34—43.

Стаття надійшла до редакції журналу 18.02.2021

V. P. Zvonar, Dr. Sc. (Economy), Senior Researcher, Leading Staff Scientist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: viktorzvonar@yahoo.com
ORCID 0000-0003-1300-4791
Scopus ID 57191198732

INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR SOCIAL CAPITAL DEVELOPMENT

The relevance of the article is determined by the fact that the implementation of social capital and the formation of civil society in modern conditions require innovative solutions and new organizational scenarios that can take into account the accelerated pace of social life and challenges of value transformations in society. In view of this, the aim of the article is to form a modern tool for the development of social capital, which would use the social and innovative potential of civil society institutions and at the same time affirm their activities as one of the basic social values of today. The methodological basis of the study is a systematic approach, methods of abstraction and generalization, comparative analysis. The scientific novelty of the work lies in justification of the feasibility of introducing new resource, communication and infrastructure technologies designed to stimulate the accumulation of social capital in Ukrainian society through the activation of the solidarity role of civil society. The article outlines the possibilities of using public-private-people partnership as a modernized structure of public-private partnership for innovative impact on social capitalization in society. The author identifies priority areas in which cooperation between different actors of socio-economic development in the framework of a modernized partnership should be intensified. It is substantiated that this cooperation strengthens the resource base of social capital development, revealing the potential of civil society institutions. New approaches to the infrastructural provision of social capital increase activities based on the principles of public activism and systemic decentralization are proposed. The importance of hubs of social activity as a central element of innovation infrastructure to support community projects and the functioning of local communities is identified. The advantages of agile frameworks as innovative communication technologies for strengthening social capital are substantiated.

Keywords: innovations, social capital, partnership, civil society, social hubs, agile principles.

Cite: Kurylo, I. O. (2021). Emansypatsiini tsinnosti ta ditorodna povedinka v konteksti demohrafičnoi modernizatsii (na materialakh ostannoi khvyli Svitovoho doslidzhennia tsinnosti (2017-2020)) [Emancipative Values and Reproductive Behavior in the Context of Demographic Modernization (Based on World Values Survey (2017-2020) Data)]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (44), 37-55.

УДК 314.3(314.172):316.422.4

JEL Classification: J13

І. О. КУРИЛО, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

ORCID 0000-0002-5082-2024

Scopus ID 57190215809

ЕМАНСИПАЦІЙНІ ЦІННОСТІ ТА ДІТОРОДНА ПОВЕДІНКА В КОНТЕКСТІ ДЕМОГРАФІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ (на матеріалах останньої хвилі Світового дослідження цінностей (2017—2020))

Стаття присвячена аналізу взаємозв'язків поширеності емансипаційних цінностей та ознак демографічної модернізації в царині дитородної поведінки й дітності на даних останньої хвилі Світового дослідження цінностей (2017—2020). Дослідження мало на меті порівняти прихильність респондентів з різних країн до емансипаційних цінностей (згідно з індексом «Welzel emancipative values»), оцінити вплив цього комплексного «ціннісного фактора» на дітність респондентів, специфіку ставлення до народження дітей, вік материнства, а також проаналізувати залежність значення самого індексу від окремих соціально-демографічних характеристик респондентів. Спробу змодельовувати зв'язки між прихильністю до емансипаційних цінностей та дітністю, контролюючи на вплив індивідуальних соціально-демографічних характеристик респондента і стадії демографічного переходу в його країні, здійснено вперше. Елементами новизни характеризуються також отримані результати дослідження в частині: встановлення залежності між поширеністю емансипаційних цінностей та ставленням до оціночного судження щодо обов'язковості народження дітей; виявлення впливу поширення емансипаційних цінностей на вік материнства; оцінювання впливу соціально-демографічних характеристик респондентів на їхню прихильність до емансипаційних цінностей на матеріалах України. При моделюванні взаємозв'язків індексу емансипаційних цінностей та числа дітей у респондента застосовано регресію Пуассона; регресійну модель (лінійна регресія оцінена МНК) використано при визначенні характеру залежності ціннісних орієнтацій (за індексом Вельцеля) від віку респондентів на матеріалах

України, контролюючи на вплив таких змінних, як стать, рівень освіти та приналежність респондента до певного типу поселення. Оцінку впливу емансипаційних прихильностей (за усередненим індексом Вельцеля) на ставлення до народження дітей, а також оцінку його зв'язку з середнім віком матері при народженні першої дитини здійснено на національному рівні на даних за країнами-учасницями WVS з використанням кореляційно-регресійного аналізу. Встановлено наявність статистично значущого оберненого зв'язку між індексом емансипаційних цінностей та дітністю, при цьому вплив ціннісного фактора переважає не випадковий зв'язок з дітністю таких факторів, як вік, стать, тип поселення, рівень освіти респондента. Виявлено цільний статистично значущий зв'язок між поширенням схильності до емансипаційних цінностей та збільшенням частки тих, хто не сприймає народження дітей як суспільний обов'язок, а також істотний вплив поширення емансипаційних цінностей на підвищення віку матері при народженні першої дитини. Доведено статистичну значущість вікового ефекту в диференціації індексу Вельцеля серед українських респондентів, а також впливу місця їх проживання та освітнього рівня на прихильність до емансипаційних цінностей.

Ключові слова: емансипаційні цінності, демографічна модернізація, дітородна поведінка, дітність, Світове дослідження цінностей, індекс емансипаційних цінностей Вельцеля, регресія Пуассона.

Постановка проблеми та актуальність її дослідження. Науково-практична значущість і повсякчасна актуальність досліджень проблематики цінностей зумовлена як її зв'язком з фундаментальними питаннями людського буття, так і незамінною роллю самого концепту «цінності» в поясненні поведінки індивідів. Цінності репрезентують схвалені культурою бажані цілі, які мотивують дії індивідів. Вони слугують орієнтирами щодо того, що визнається важливим у даній спільноті чи в суспільстві, вказують на те, до чого прагнуть і як діють індивіди, соціальні групи та суспільства в цілому. Саме цінності «надихають» переконання і погляди індивідів у різних царинах життя, мають певну рушійну силу та визначають, через систему норм, ставлення до індивідів і їхньої поведінки у тих чи інших сферах життєдіяльності та конкретних ситуаціях життєвого вибору, тим самим впливаючи на цей вибір.

Зміни соціальних цінностей і норм відбуваються внаслідок різноманітних процесів. Чи не найважливішими є історичні зміни умов життєдіяльності, що відбуваються через технологічні інновації, зміни в економічній та соціальній організації та еволюцію культурних ідей і форм. Тож не випадково ціннісні зміни часто асоціюються з відповідними трансформаційними та модернізаційними процесами у багатьох сферах людського буття. Так, розкриваючи зміст «демографічної модернізації», знаний демограф А. Вишневський писав про неї як про «сукупність змін, що охопили матримоніальну, прокреативну, сексуальну, сімейну, життєзберезувальну, міграційну поведінку людей... вимагали перегляду цінностей, моральних норм, всього світосприйняття і... надзвичайно сильно вплинули на інтелектуальний і емоційний світ людини, на її індивідуальний життєвий шлях» [1, с. 9]. Не викликає сумнівів, що згадані демографічні трансформації пов'язані з

переглядом цінностей, тож і демографічна модернізація може розглядатись як процес, детермінований ціннісними змінами. Стосовно царини дітородної поведінки на сучасному етапі, ймовірно, це світоглядні зрушення «на користь» емансипаційних цінностей, які належать до цінностей самовираження і найбільшою мірою асоціюються з сучасним індивідуалізмом та розширенням вибору, свободи дій.

У рамках концепції «другого демографічного переходу»¹, яка зосередилась якраз на аналізі дітородної поведінки у спробах пояснити природу довготривалого зниження народжуваності до рівня, що не забезпечує просте відтворення населення, принципово новими чинниками зниження дітородної активності (на відміну від детермінант її динаміки під час першого демографічного переходу) визнаються саме розвиток індивідуалістично орієнтованої системи цінностей і відповідні зміни норм демографічної поведінки [2]. Ця фаза демографічного переходу характеризується вираженим прагненням індивідів до самореалізації, свободи вибору і особистісного розвитку, власного життєвого стилю та емансипації, що має наслідками більш пізній вступ до шлюбу і народження дитини, зміни в дітності тощо. Другий демографічний перехід зумовлений тенденціями економічного й технологічного прогресу, підвищення освітнього й інтелектуального рівня населення, прискореного поширення «постматеріалістичних» цінностей, лібералізму й толерантного ставлення до поведінки, що раніше розглядалась як девіантна чи аморальна. Її поширення на новому етапі відбувається під впливом легалізації розлучень, формування «культу самореалізації», розширення індивідуальної автономії, можливостей вибору особистістю тієї моделі життя, яка найбільш для неї зручна [3, р. 63—94, 177—198].

Загалом же прихильники концепції «другого демографічного переходу» значною мірою пов'язують його саме з мікросоціологічними феноменами, при цьому дещо недооцінюючи роль низки матеріальних та інституціональних факторів (як-от: система організації догляду за дітьми (й витрати на нього), гендерний поділ репродуктивної праці, особливості соціальної політики тощо). Водночас такий підхід, більш орієнтований на вивчення ціннісних основ дітородної поведінки, слід визнати вельми актуальним, коли йдеться про зміни в ставленні до демографічно значущих феноменів (шлюбу, народження дітей і ін.) та у пріоритизації життєвих планів індивідів, але нечасто (або ж недостатньо) застосовуваним у емпіричних демографічних дослідженнях. При цьому для вивчення впливів згаданих ціннісних факторів та їх демографічних результатів можуть бути використані прийоми історичної реконструкції явищ, що супрово-

¹ Або, за версіями інших дослідників, відповідної фази загального довготривалого глобального процесу демографічного переходу.

джували демографічний перехід у країнах, які знаходяться на пізніх його стадіях, а також і порівняльні дослідження, що охоплюють населення різних країн, які знаходяться на різних етапах демографічних трансформацій у царині шлюбно-сімейних процесів та народжуваності. На наш погляд, для реалізації цього завдання чи не найбільш прийнятними є дані багаторічного соціологічного проекту — Світового обстеження (дослідження) цінностей (*World Values Survey*), збір яких ведеться з 1981 року. Наразі завершено вже сьому хвилю обстеження, що охопила 79 країн різних регіонів світу, які знаходяться на різних етапах соціально-економічного розвитку й демографічної модернізації.

Аналіз досліджень і публікацій. У питаннях вимірювання життєвих цінностей, аналізу їх міжкраїнних відмінностей та оцінювання взаємозв'язків цінностей з іншими феноменами сучасні дослідники зазвичай спираються на «класичний» інструментарій соціологічної аксеології, переважно представлений у роботах Ш. Шварца (S. H. Schwartz) [4], а також Р. Ф. Інглехарта (R. F. Inglehart) та К. Вельцеля (C. Welzel), які базуються якраз на даних *World Values Survey* [5—7]. Серед робіт цих авторів — і порівняно недавня узагальнююча публікація Р. Ф. Інглехарта, де історичний розвиток системи цінностей розглядається в контексті «еволюційної модернізації» [8], й робота К. Вельцеля, у котрій автор акцентує увагу саме на тенденціях поширення емансипаційних цінностей, що передбачають пріоритети свободи способу життя, гендерної рівності, особистої автономії та вибору [9]. К. Вельцель також концептуально обґрунтовує комплексний індикатор поширеності емансипаційних цінностей, представляє його методичну розробку та результати впровадження в проекті *World Values Survey* [9², р. 57—105].

У загальнометодологічному плані інтерес становить також робота дослідників □ С. Хітліна (S. Hitlin) та Дж. Пелеавіна (J. A. Piliavin) □ в якій висвітлюються різноманітні підходи до узгодження цінностей з культурою, соціальною структурою й індивідуальною поведінкою, а також окреслюються царини, перспективні щодо подальших досліджень крізь призму цінностей [10].

У низці своїх робіт Р. Ф. Інглехарт, К. Вельцель, а також їх співавтори й послідовники розглядають диференціацію та зміни щодо постматеріалістичних і емансипаційних цінностей переважно або в широкому контексті соціально-економічної й соціокультурної динаміки [11; 12], або в суспільно-політичному контексті як таку складову процесу розширення прав і свобод людини, що впливає на розвиток демократії, політичні орієнтації, зміни у владній ієрархії на різних рівнях тощо [13; 14].

² Методичні особливості побудови індексу емансипаційних цінностей та його субіндексів висвітлено в інтернет-додатку до публікації. URL: [https:// www.cambridge.org/welzel](https://www.cambridge.org/welzel) (Р. 20—27).

Поширення емансипаційних цінностей має наслідки й у багатьох інших сферах. Так, наприклад, вітчизняний науковець Ю. Савельєв (Yu. Savelyev) розглядає емансипаційні цінності в контексті модернізаційних процесів, оцінюючи зв'язок соціального включення з соціокультурними вимірами модернізації, зокрема, з емансипаційними цінностями [15; 16, с. 16—21].

У контексті, відносно більш близькому до демографічного, розглядають різні «набори» цінностей (традиційні та постматеріалістичні; цінності самовираження) В. Магун (V. Magun) та М. Руднев (M. Rudnev), у дослідженні яких міститься в тому числі й оцінка впливу індивідуальних соціально-демографічних характеристик індивідів на їхню схильність до того чи іншого типу ціннісних орієнтацій [17].

Що ж до власне дітородної поведінки, її змін у часі та просторових відмінностей, то при їх дослідженні й поясненні демографи та соціологи повсякчас звертаються до впливу жіночої емансипації як складової культурної модернізації загалом, до перетворень у сфері гендерного розподілу ролей і до інших процесів, що асоціюються зі «зсувом» у бік емансипаційних цінностей [18; 19] та до питання впливу сімейних цінностей на дітність [20]. Проте чи не єдина комплексна робота, безпосередньо присвячена аналізу взаємозалежностей між складовими цінностей емансипаційного спектра (зокрема, цінністю індивідуального вибору й нормами щодо прийняття гендерної рівності), а також їх впливу на демографічні феномени (у т. ч. сексуальну й дітородну поведінку), була здійснена на даних попередніх хвиль WVS Р. Ф. Інглехартом та його співавторами Е. Понаріним (E. Ponarin) і Р. С. Інглехартом (R. C. Inglehart) [21]. Саме результати цього ґрунтовного аналізу надихнули на здійснення спроби доповнити й розвинути такого роду дослідження, звернувшись до питання оцінки взаємозв'язків поширення емансипаційних цінностей з репродуктивними «результатами» цього процесу на основі залучення низки інших характеристик-змінних та з використанням даних останньої хвилі WVS.

Мета дослідження. Робота була націлена на порівняння ступеня прихильності респондентів з різних країн до емансипаційних цінностей (згідно з індексом Вельцеля «*Welzel emancipative values*»), оцінку впливу даного комплексного «ціннісного фактора» на дітність респондентів, специфіку ставлення до народження дітей, вік материнства, а також спрямована на виявлення залежності значення самого індексу від окремих соціально-демографічних характеристик респондентів³.

Наукова новизна. Спробу змоделювати зв'язки між схильністю до емансипаційних цінностей та дітністю, контролюючи як на вплив індивідуальних соціально-демографічних характеристик респондента, так і стадії демографічного переходу в його країні, на основі даних останньої хвилі

³ Остання досліджувалась на матеріалах України.

WVS (2017—2020) здійснено вперше. Елементами новизни характеризуються також отримані результати дослідження в частині: встановлення залежності між поширеністю емансипаційних цінностей та ставленням до оціночного судження щодо обов'язковості народження дітей; виявлення впливу ступеня поширення емансипаційних цінностей на «постарінання материнства»; оцінювання вікового ефекту та впливу деяких інших соціально-демографічних характеристик на прихильність респондентів до емансипаційних цінностей на матеріалах України.

Матеріали і методи. Інформаційно-статистичну базу дослідження становили дані Світового обстеження (дослідження) цінностей (*World Values Survey*). В аналізі взаємозв'язків використано базу даних останньої хвилі WVS 2017—2020 рр. (для усіх країн-учасниць і для України, зокрема) [22]. До аналізу в динаміці залучено було також відповідні індикатори за даними інших (ретроспективних) хвиль WVS (*time series*).

При моделюванні взаємозв'язків індексу емансипаційних цінностей (*незалежна змінна*: неперервна, набуває значень від 0 до 1) та числом дітей у респондента (*залежна змінна*: дискретна) з огляду на специфіку досліджуваних змінних та за підсумками аналізу графічних зображень їх розподілів, застосовано регресію Пуассона (*Censored Poisson regression*)⁴. Зв'язок між індексом емансипаційних цінностей Вельцеля та дітністю оцінювався за 68 819 одиницями, які представляють загальне число респондентів останньої хвилі WVS у 79 країнах-учасницях⁵, з урахуванням впливу таких змінних, як стать, вік, а також трьох введених у модель даммі-змінних⁶: для типу поселення (за базу порівняння взято міські поселення), рівень освіти⁷ (за базу взято нижчий⁸) та для ідентифікації країни респондента за стадією демографічного переходу, на якій вона знаходиться (виділено 3 стадії, серед яких перша (найбільш рання) є базисною). Для конструювання останньої даммі-змінної нами попередньо було побудовано типологічне групування країн за стадією демографічного переходу на основі аналізу набору показників відтворення населення та рівня соціально-економічного розвитку країни в цілому⁹.

⁴ З обмеженням значень залежної змінної зліва, оскільки число дітей не набуває значень менше 0 (*Left-censoring*).

⁵ Які відповіли на запитання, що нас цікавлять.

⁶ Змінна, яка набуває значення 1, якщо виконається певна умова, і значення 0 — в усіх інших випадках.

⁷ Остання зазвичай трактується на протигагу ціннісним змінним як ресурсний фактор [5].

⁸ Із наявного узагальненого поділу на три рівні: *lower, middle, higher*.

⁹ Бралися до уваги такі демографічні індикатори: очікувана тривалість життя, коефіцієнт сальдо міграції, сумарний показник народжуваності, коефіцієнт природного приросту / убутку, рівень постаріння, а також середньодушовий обсяг ВВП та динаміка зазначених показників за останні роки.

Регресійну модель (лінійна регресія, оцінена МНК) використали й при визначенні характеру залежності ціннісних орієнтацій (схильності до емансипаційних цінностей, вимірюваної індексом Вельцеля) від віку респондентів (як незалежної змінної) на матеріалах нашої країни (вибірка з 1262 спостережень останньої хвили WVS в Україні), контролюючи на вплив таких змінних, як стать, рівень освіти та приналежність респондента до певного типу поселення¹⁰.

Оцінку впливу показника емансипаційних прихильностей (усереднений індекс Вельцеля) на ставлення до народження дітей (індикатор — частка респондентів, «абсолютно не згодних» і «не згодних» із твердженням, що «мати дітей — це обов'язок людей перед суспільством»), а також оцінку зв'язку усередненого індексу Вельцеля з середнім віком матері при народженні дитини здійснено на національному рівні на даних за 79 країнами-учасницями WVS з використанням кореляційно-регресійного аналізу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Емансипаційні цінності як «підмножина» цінностей самовираження поєднують акценти на свободі вибору, рівності можливостей та їх розширенні у різних сферах життя індивіда. Із напрацювань Р. Ф. Інглехарта та К. Вельцеля задля вимірювання матеріалістичних-постматеріалістичних цінностей, цінностей самовираження та їх складових у рамках WVS, ми обрали комплексний індекс емансипаційних цінностей — *Welzel emancipative values* — як такий, що акумулює акценти саме на свободі репродуктивного вибору, на гендерній рівності, на особистісній автономії, а також на свободі слова й прийняття рішень. Із переліку ціннісних феноменів, що їх «діагностує» опитувальник WVS, саме ці, на нашу думку, найбільшою мірою асоціюються з явищами й процесами, які демографи розглядають у контексті соціокультурних факторів «другого демографічного переходу» та позиціонують як мотиваційні передумови-можливості для відповідних зрушень у дітородній поведінці [2; 21].

Нагадаємо, що кожному зі згаданих вище емансипаційно-ціннісних «акцентів» відповідає окремий субіндекс: *Choice Sub-Index*, що визначає ступінь прийняття респондентами толерантного ставлення до розлучень, абортів та гомосексуалізму; *Equality Sub-Index*, що діагностує підтримку гендерної рівності в сфері освіти, зайнятості й влади; *Autonomy Sub-Index* — визначає схвалення (бажаність) незалежності, багатой уяви та неслухняності як якостей дитини; *Voice Sub-Index* — виступає як індикатор важливості для респондентів свободи слова, права голосу при прийнятті рішень тощо. У даній роботі ми зосередились на оцінюванні впливу цих емансипаційних цінностей, що їх апроксимує саме комплексний «*Welzel emancipative values*» [9, pp. 66—69], на ставлення до демографічно значущих суджень (*сприйняття*

¹⁰ Як даммі-змінні.

чи несприйняття народження дітей як суспільного обов'язку) та на результати дітородної діяльності (число дітей у респондента). Тож ми виходимо з припущення про те, що саме спільний вплив широкого спектра взаємопов'язаних соціально-культурних зрушень — як прийняття гендерного паритету та свободи сексуального й репродуктивного вибору, так і зміни уявлень щодо батьківства і допустимості особистісної автономії дітей та усвідомлення відповідальності за свій вибір і необхідності прийняття самостійних рішень — зрештою детермінують (за інших рівних умов) поведінкові прокреативні зміни в історичній динаміці (або ж наявні відмінності щодо країн у різних фазах демографічного переходу).

Згідно з результатами попереднього аналізу поширеності емансипаційних цінностей на основі середніх значень індексу Вельцеля на національному рівні, лідерами щодо соціально-психологічної схильності до емансипаційних цінностей слід визнати такі країни Північної Європи як Швецію, Данію, Ісландію й Норвегію, що традиційно вирізняються навіть з-поміж європейського загалу держав високим рівнем гендерної рівності та толерантним ставленням до різної сексуальної поведінки, повагою до особистісної автономії тощо. Про високий ступінь «тяжіння» до емансипаційних схильностей можна говорити й стосовно інших західно-, північно- та південно-європейських країн, а також Японії та США (рис. 1).

Україна сьогодні не належить до країн, респонденти з яких схильні до прийняття емансипаційних цінностей: поряд з Перу та РФ наша країна замикає першу третину країн-учасниць WVS (2017—2020), що характеризуються низьким у середньому рівнем прихильності до даних цінностей. Зазначимо також, що значення даного індексу для України впродовж послідовних хвиль WVS змінювалось украй незначно (а в останніх двох хвилях — лишалось незмінним), у той час як у країнах-лідерах ступінь прийняття емансипаційних цінностей підвищувався, щоправда — з відчутними міжкраїнними відмінностями в часових межах і траєкторіях його динаміки.

Підсумки перевірки на індивідуальному рівні основної гіпотези дослідження щодо впливу сукупності емансипаційних цінностей на дітородну поведінку респондентів та її результати відображено у табл. 1.

Представлені оцінки параметрів моделі вимірювання зв'язку засвідчують, що вплив прийняття емансипаційних цінностей на число дітей є статистично значущим, а отже — не випадковим. Характер впливу відповідної факторної змінної відповідає очікуваному — зв'язок обернений: із підвищенням ступеня прихильності до емансипаційних цінностей дітність зменшується.

На основі отриманих значень коефіцієнтів моделі можна зробити висновки і про статистично значущий зв'язок інших включених у модель змінних з дітністю. Так, зокрема, параметри моделі підтверджують, що за всією сукупністю респондентів із різних країн рівень дітності підвищується з

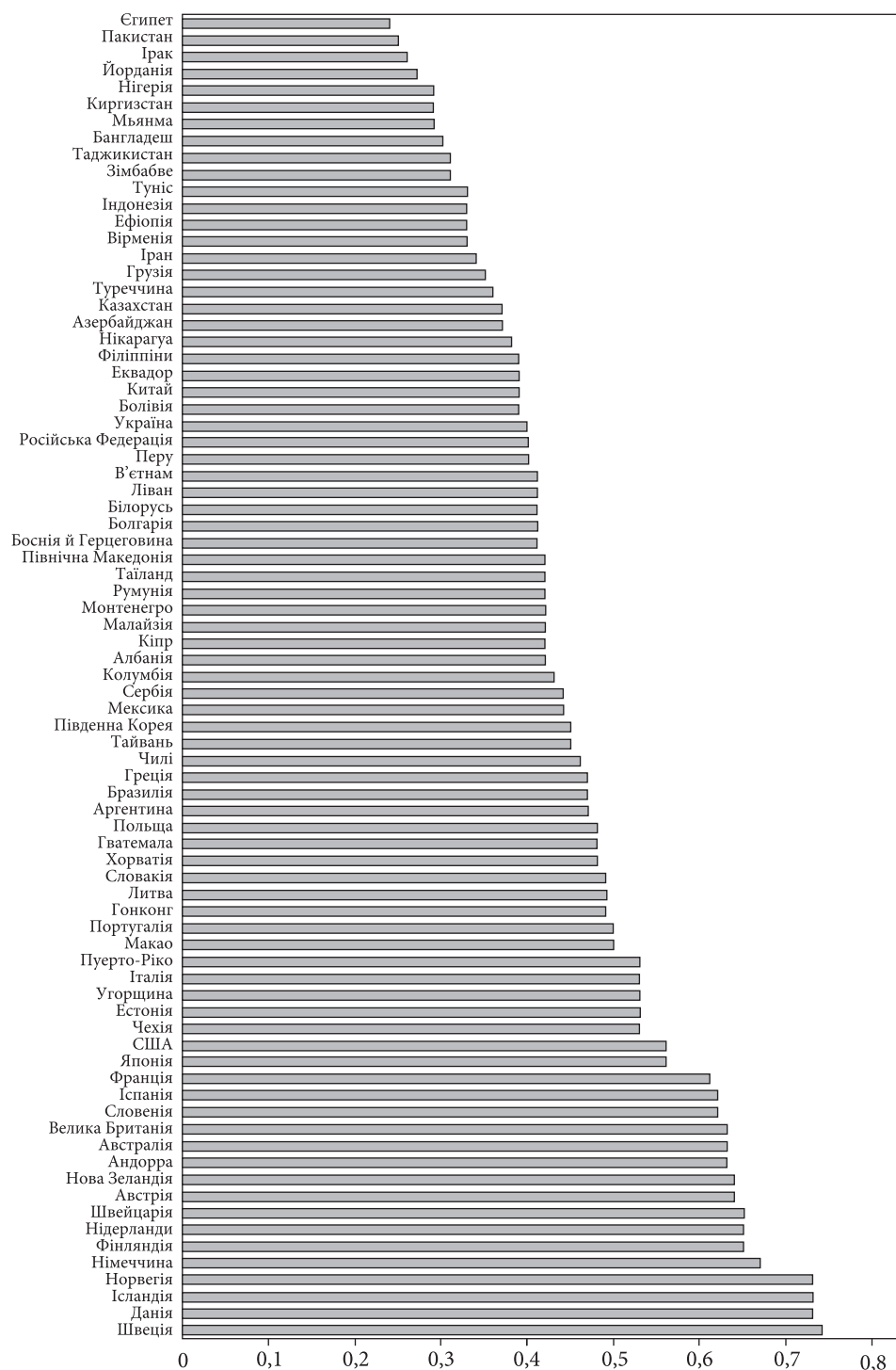

Рис. 1. Індекс емансипаційних цінностей Вельцеля для країн WVS (2017—2020)
Джерело: авторські розрахунки за даними WVS (2017—2020).

віком, число дітей у мешканців сільської місцевості у середньому є більшим ніж у містах, а от при переході до наступних (більш пізніх) фаз демографічного переходу — дітність зменшується. Таким же — оберненим щодо дітності — є не випадковий ефект підвищення освітнього рівня респондентів.

Варто зазначити, що отримані результати оцінки цілком узгоджуються з загальними закономірностями соціально-демографічної диференціації дітності та народжуваності. Акцентуємо увагу також на тому, що коефіцієнти оціненої моделі свідчать про більш суттєвий за величиною вплив емансипаційних цінностей на рівень дітності порівняно з впливом такої «ресурсної» соціально-демографічної змінної, як рівень освіти респондента.

Цінності як набір певних загальних принципів є базою для формування оціночних суджень як елемента норм, що діють у різноманітних ситуаціях у житті індивідів, у тому числі пов'язаних із демографічно значущим

Таблиця 1. Оцінки параметрів регресійної моделі зв'язку між індексом емансипаційних цінностей та рівнем дітності респондентів WVS 2017—2020 (із врахуванням контролю впливу статі, віку, освітнього рівня, типу поселення та стадії демографічного переходу в країні респондента; N=68819)

	Число дітей(Q274)
Індекс емансипаційних цінностей (<i>Welzel emancipative values</i>)	—0.459*** (0.019)
Стать (Q260) (female)	0.110*** (0.006)
Вік (Q262)	0.026*** (0.000)
Освітній рівень (Q275R)	
Середній	—0.125*** (0.007)
Вищий	—0.246*** (0.008)
Тип поселення (H1; rural)	0.133*** (0.006)
Стадія демографічного переходу	
Друга	—0.214*** (0.008)
Третя	—0.549*** (0.010)
Константа	—0.398*** (0.020)

****p*-level<0.001

Джерело: авторські розрахунки за базою даних WVS (2017—2020).

вибором. Серед суджень, розміщених в опитувальнику WVS, таким є запитання щодо твердження, репрезентованого змінною Q37 «Наскільки Ви погоджуєтесь або не погоджуєтесь із твердженням *«Мати дітей — це обов'язок людей перед суспільством?»*»¹¹. Маючи припущення, що прихильність до емансипаційних цінностей асоціюється з критичним (скептичним) ставленням до такого оціночного судження, оскільки останнє не узгоджується зі свободою індивідуального репродуктивного вибору, ми здійснили перевірку цієї гіпотези (на узагальнених даних останньої хвилі WVS по 79 країнах, що взяли участь в опитуванні).

Змістовним обґрунтуванням допустимості (й доцільності) застосування у представленому контексті прийомів аналізу відповідного зв'язку на національному рівні для нас слугували результати дослідження Р. Фішера та І. Путінга (R. Fischer and Poortinga Ype H.), які стверджують, що структури цінностей на рівні країни та на індивідуальному рівні значною мірою перетинаються [23]. Отже, ціннісні виміри на основі однієї з цих структур можуть бути застосовані як для аналізу диференціації між країнами, так і відмінностей щодо поведінки індивідів у межах країн. Зазначимо, що й Р. Ф. Інґлехарт використовував агрегацію значень змінних на національному рівні (не враховуючи відмінності структури на мікрорівні).

Уявлення про характер зв'язку між індексом емансипаційних цінностей та сумарною часткою тих респондентів, які обрали відповіді «не погоджуюсь» та «цілком не погоджуюсь» на поставлене запитання дає рис. 2.

Результати кореляційного аналізу підтверджують наявність прямого щільного статистично значущого зв'язку між досліджуваними змінними і свідчать, таким чином, «на користь» гіпотези про те, що з підвищенням схильності до емансипаційних цінностей збільшується частка тих, хто не згоден із твердженням, що *«Мати дітей — це обов'язок людей перед суспільством»*.

Ознакою демографічної модернізації в царині дітородної поведінки та народжуваності вважають, крім зменшення числа народжених дітей, також процес «постарінання материнства», що відображається у підвищенні віку матері при народженні дитини й, зокрема, першої дитини через відкладання його / її народження до здобуття професійної освіти, набуття економічної незалежності тощо [1, с. 173, 190—194; 24]. Усвідомлюючи вельми обмежені можливості коректного оцінювання впливу поширення емансипаційних цінностей на «постарінання материнства» за даними WVS, для формування значень змінних (на національному рівні) ми скористалися даними масштабної вибірки респондентів трьох останніх хвиль WVS з усіх країн-учасниць та відповідними їм (за просторово-часовими характеристиками) даними щодо середнього віку матері при народженні першої

¹¹ З наявністю таких варіантів вибору відповіді, як «повністю погоджуюсь», «погоджуюсь», «ні те, ні інше», «не погоджуюсь», «цілком не погоджуюсь».

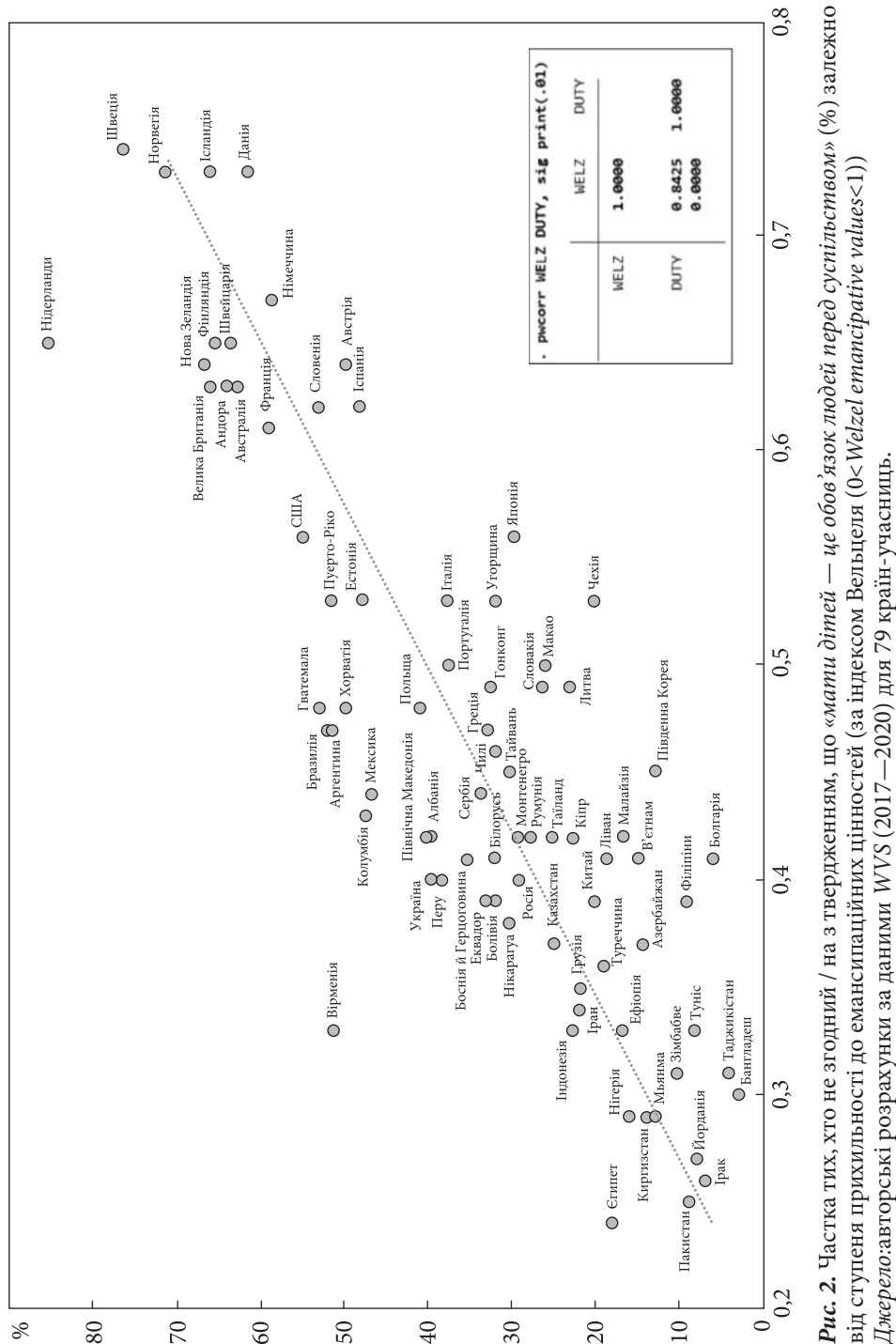

Рис. 2. Частка тих, хто не згодний / на з твердженням, що «мати дітей — це обов'язок людей перед суспільством» (%) залежно від ступеня прихильності до емансипаційних цінностей (за індексом Вельцеля (0 < Welzel emancipative values < 1))
Джерело: авторські розрахунки за даними WVS (2017—2020) для 79 країн-учасниць.

Таблиця 2. Оцінки параметрів регресійної моделі зв'язку між віком та індексом емансипаційних цінностей для респондентів WVS 2017—2020 з України (з врахуванням контролю впливу статі, освітнього рівня й типу поселення респондента; N=1262)

Незалежні змінні	Індекс емансипаційних цінностей (Welzel emancipative values)
Стать (Q260)	0.002 (0.008)
Вік (Q262)	-0.001*** (0.000)
Освітній рівень (Q275R)	
Середній	0.015 (0.014)
Високий	0.053*** (0.013)
Тип поселення (H1; rural)	-0.030*** (0.008)
Константа	0.427*** (0.019)

****p*-level <0.001

Джерело: авторські розрахунки за базою даних WVS (2017—2020).

дитини¹². Згідно з отриманими результатами парної регресії, відмінності щодо ступеня прихильності населення до емансипаційних цінностей пояснюють у середньому 51 % міжкраїнної дисперсії середнього віку матері при народженні першої дитини, зв'язок відповідних змінних є істотним.

При дослідженні ціннісних орієнтацій повсякчас виникає питання щодо ціннісної гетерогенності населення / респондентів й, зокрема, диференціацію ступеня прихильності до тих чи інших цінностей залежно від соціально-демографічних характеристик індивідів. Чи не найчастіше цікавить (а особливо — щодо модерних «наборів» цінностей) залежність прихильності до різних цінностей від віку. Підґрунтям для припущень щодо вікового ефекту є наявність схожих змін у поглядах / ціннісних орієнтаціях індивідів у процесі їх постаріння. Традиційно вважають, що старші покоління є більш консервативними, а молодь вирізняється значно вищим рівнем прихильності до модерних поглядів, сприйняття нових цінностей тощо. Найдоречніше оцінити такого роду віковий ефект стосовно нашої країни, яка дотепер переживає етап загальної глибокої трансформації життєвих цінностей.

¹² Вважаємо, що середній вік матері при народженні саме **першої** дитини є найбільш прийнятним показником при порівнянні широкого спектра країн, які знаходяться у різних фазах демографічного переходу й суттєво різняться за рівнем дітності.

Спробу оцінити вплив віку на ступінь прихильності до емансипаційних цінностей (що у даному випадку виступає як залежна змінна) ми здійснили через регресійну модель на даних України в межах однієї хвили WVS (2017—2020), розглянувши, таким чином, «поперечний зріз» та контролюючи на вплив інших соціально-демографічних характеристик респондентів (табл. 2).

Таким чином, зв'язок *індексу емансипаційних цінностей* для респондента із *віком* (як його фактором) в Україні є статистично значущим, а отже — невинпадковим; з підвищенням віку у вибірці українських респондентів схильність до емансипаційних цінностей зменшується.

Відповідає нашим очікуванням і підтверджений оцінками параметрів регресійної моделі невинпадковий вплив місця проживання (типу поселення) респондента на ступінь його прихильності до емансипаційних цінностей: для респондентів із сільської місцевості цей ступінь є значущо нижчим порівняно з містянами. Щодо впливу фактора освіченості українців на їхню прихильність до емансипаційних цінностей, то він стає статистично значущим лише при переході до вищого освітнього рівня. Крім отриманих оцінок для освіти, привертає увагу саме високе значення коефіцієнта для змінної, що відображає міжпоселенську диференціацію, а також відсутність статистично значущого впливу статевої приналежності на схильність до емансипаційних цінностей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Демографічна модернізація пов'язана з якісними змінами установок свідомості, соціокультурних мотивів демографічної поведінки, представлених різними цінностями. Емансипаційні цінності являють собою ті цінності самовираження, переорієнтація на які зумовлює трансформації дітородної поведінки, що результатуються в падінні народжуваності до наднизького рівня у ході другого демографічного переходу, а відтак — у зниженні дітності сімей та індивідів.

Як засвідчує порівняння прихильності респондентів WVS з різних країн світу до емансипаційних цінностей, вимірюваної за їх комплексним індикатором — індексом емансипаційних цінностей Вельцеля (*Welzel emancipative values*) — країнами-лідерами сьогодні є Швеція, Данія, Ісландія й Норвегія, що традиційно вирізняються високим рівнем гендерної рівності та толерантного ставлення до різної сексуальної поведінки, повагою до особистісної автономії тощо. Доволі високим ступенем «тяжіння» до емансипаційних схильностей характеризується й більшість інших країн ЄС, а також Японія та США. Україна ж нині належить до сукупності країн з низьким у середньому рівнем прихильності до таких цінностей.

За підсумками здійсненого моделювання впливу ціннісних змін «у бік» емансипаційних цінностей на демографічні феномени, що віддзеркалюють демографічну поведінку (на даних щодо майже 70 тисяч респондентів WVS (2017—2020)) з 79 країн світу) можна констатувати: наявність статистично значущого (а отже невинпадкового) зв'язку між *індексом емансипацій-*

них цінностей та дітністю; відповідність оберненого характеру зв'язку гіпотезі дослідження (підвищення ступеня прихильності до емансипаційних цінностей зумовлює зниження дітності); статистичну значущість зв'язків числа дітей із іншими включеними у модель змінними: віком і статтю, типом поселення респондента, рівнем освіти, стадією демографічного переходу, на якій знаходиться країна респондента.

Результати аналізу засвідчили також наявність прямого щільного статистично значущого зв'язку між поширенням емансипаційних цінностей і схильністю до свободи індивідуального репродуктивного вибору (що вимірюється маніфестацією незгоди з твердженням, що «Мати дітей — це обов'язок людей перед суспільством»). Відповідно до здійсненої спроби оцінити вплив поширення емансипаційних цінностей на процес «постаріння материнства» (за даними WVS на рівні країн), відмінності щодо прихильності до емансипаційних цінностей пояснюють у середньому 51 % міжкраїнної дисперсії середнього віку матері при народженні першої дитини.

За результатами оцінювання вікового ефекту стосовно прихильності до емансипаційних цінностей (як залежної змінної) на даних України виявлено, що зв'язок *індексу емансипаційних цінностей* для респондента із *віком* (як його фактором) є статистично значущим; з підвищенням віку у вибірці українських респондентів WVS (2017—2020) схильність до емансипаційних цінностей зменшується.

Доцільно було б також (і більш коректно з демографічної точки зору) дослідити прихильність до емансипаційних цінностей, пов'язавши її: не тільки з дітністю, а саме з дітородними орієнтаціями респондентів (ідеальним та бажаним для них числом дітей); не так з поточним середнім віком матері при народженні першої дитини (на національному рівні), як з уявленнями респондентів щодо ідеального віку народження первістка або порогових значень такого віку (раніше / пізніше якого жінка надто молода / стара для народження дитини). Однак, на жаль, навіть питання щодо бажаного числа дітей (змінна H296) у ході WVS (2017—2020) респондентам із широкого загалу країн не ставилось¹³, хоч з огляду на різноплановість, а подекуди — полярність демографічних проблем різних країн світу, таке питання для усіх респондентів було б доречним і необхідним для аналізу диференціації дітородної поведінки в межах світу і формування прогностичних гіпотез про її трансформації, а отже — й про глобальні демографічні зміни. Крім того, враховуючи поширення, поряд з багатодітністю в ранніх фазах демографічного переходу, також і свідомої добровільної бездітності — на пізніх його стадіях, до оціночних суджень, що стосуються свободи репродуктивного вибору, доцільно було б додати, наприклад, і

¹³ Відповіді на це питання давали лише респонденти з обмеженого числа країн, які знаходяться на більш ранніх стадіях процесу демографічного переходу (Ефіопія, Зімбабве).

таке, що «діагностувало» б ставлення до життєвої філософії «чайлд-фрі». Загалом же розстановка (в деяких випадках — посилення або осучаснення) в *World Values Survey* та *European Values Survey* ціннісних акцентів, релевантних сучасним глобальним демографічним викликам (старіння населення, трансформації дітородної поведінки, інтенсифікації міжнародної міграції, поглиблення нерівності в доступі до ресурсів збереження здоров'я) дали б змогу краще зрозуміти природу цих процесів, спрогнозувати їх наслідки та знайти адекватні способи регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демографическая модернизация России, 1900—2000 / Под ред. А. Г. Вишневого. Москва : Новое издательство, 2006. 608 с.
2. R. Lesthaeghe & D. van de Kaa. Twee demografische transitities? En: D. van de Kaa & R. Lesthaeghe: Bevolking, Groei en Krimp, special issue of *Mens en Maatschappij*. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1986. P. 9—24.
3. *The New Demographic Regime: Population Challenges and Policy Responses* / Edited by Macura, Miroslav and Macdonald, Alphonse L. and Haug, Werner. United Nations, New York and Geneva, January, 2005. 301 p.
4. Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*. 2012. No. 2. P. 1—120.
5. Inglehart R. F., Welzel C. *Modernization, Cultural Change and Democracy: the Human Development Sequence*. Cambridge : Cambridge University Press, 2005.
6. Inglehart R. F., Welzel C. Values, Agency, and Well-Being: A Human Development Model. *Social Indicators Research*. 2010. No. 97 (1). P. 43—63.
7. Welzel C., Inglehart R. F. Misconceptions of Measurement Equivalence: Time for a Paradigm Shift. *Comparative Political Studies*. 2016. Vol. 49. No. 8. P. 1068—1094.
8. Inglehart R. F. *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press. 2018.
9. Welzel C. *Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation*. Cambridge University Press. 2013.
10. Hitlin S. and Piliavin J. A. Values: Reviving a dormant concept. *Annual Review of Sociology* 30: 359—393. 2004. [https:// doi: 10.1146/annurev.soc.30.012703.110640](https://doi.org/10.1146/annurev.soc.30.012703.110640)
11. *A World of Three Cultures: Honor, Achievement and Joy* / by Miguel E. Basáñez (Author), Ronald F. Inglehart (Foreword). 1-st Edition. Oxford University Press, 2016.
12. Kistler D., Thöni C., Welzel C. Survey Response and Observed Behavior: Emancipative and Secular Values Predict Pro-Social Behaviors. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2017. Vol. 48. No. 4. P. 461—489.
13. Welzel C., Inglehart R. F., Kruse S. Pitfalls in the Study of Democratization: Testing the Emancipatory Theory of Democracy. *British Journal of Political Science*. 2016. Vol. 47. No. 2. P. 463—472.
14. Brieger S., Francoeur C., Welzel C., Ben-Amar W. Empowering Women: The Role of Emancipative Forces in Board Gender Diversity. *Journal of Business Ethics*. 2019. Vol. 155. No. 2. P. 495—511. [https:// doi: 10.1007/s10551-017-3489-3](https://doi.org/10.1007/s10551-017-3489-3)
15. Савельєв Ю. Б. Емансипаційні цінності і толерантність у контексті модернізації українського суспільства. *Український соціум*. 2015. № 1 (52). С. 68—81.
16. Савельєв Ю. Б. Соціальне включення як вимір модернізації європейських суспільств: автореф. дис. ... д-ра соціологічних наук. Київ, 2018. 39 с.

17. Магун В. С., Руднев М. Г. Ценностная гетерогенность населения европейских стран: типология по показателям Р. Инглхарта. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*. 2012. № 3—4. С. 12—24.
18. Salnikova D., Karabchuk T. Gender Equality and Individualistic Values as Determinants of Employment and Income in Central Asian Countries. In: *Gendering Post-Soviet Space*. Springer, Singapore (2021). https://doi.org/10.1007/978-981-15-9358-1_16
19. Kazenin K., Kozlov V. Gender Relations and Transition to Motherhood in the Post-Soviet Kyrgyzstan. In: *Gendering Post-Soviet Space*. Springer, Singapore, (2021). https://doi.org/10.1007/978-981-15-9358-1_2
20. Карабчук Т. С., Кечетова А. П. Количество детей и семейные ценности: существуют ли когортные различия в Европе? *Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены*. 2017. № 5. С. 251—270. [https:// DOI: 10.14515/monitoring.2017.5.14](https://doi.org/10.14515/monitoring.2017.5.14)
21. Inglehart R. F., Ponarin E., Inglehart R. C. Cultural Change, Slow and Fast: The Distinctive Trajectory of Norms Governing Gender Equality and Sexual Orientation. *Social Forces*. 2017. Vol. 95. No. 4. P. 1313—1340. [https:// doi.org/10.1093/sf/sox008](https://doi.org/10.1093/sf/sox008)
22. Haerpfer C., Inglehart R., Moreno, A., Welzel C., Kizilova K., Diez-Medrano J., Lagos P., Norris M., Ponarin E. & Puranen B. et al. *World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile*. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. 2020. [https:// doi.org/10.14281/18241.1](https://doi.org/10.14281/18241.1)
23. Fischer R. and Poortinga Ype H. Are cultural values the same as the values of individuals? An examination of similarities in personal, social and cultural value structures. *International Journal of Cross Cultural Management* 12.2, 2012. P. 157—170. [https:// doi: 10.1177/1470595812439867](https://doi.org/10.1177/1470595812439867)
24. Аксёнова С. Ю., Курило І. О. Відкладання народжень в Україні крізь призму реальних поколінь жінок. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 3 (34). С. 11—25. [https:// doi.org/10.15407/dse2018.03.011](https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011)

REFERENCES

1. Vishnevskij, A. H. (Ed). (2006). *Demograficheskaja modernizacija Rossii, 1900-2000* [Demographic modernization of Russia, 1900-2000]. Moskwa : Novoe izdatel'stvo [in Russian].
2. Lesthaeghe, R. D. van de Kaa (1986). Twee demografische transitities? Bevolking - Groei en Krimp. *Special issue of Mens en Maatschappij*. Van Loghum Slaterus. Deventer [in Nederlands].
3. Macura, Miroslav, & Macdonald (Eds) (2005, January). *The New Demographic Regime: Population Challenges and Policy Responses*. United Nations. New York and Geneva.
4. Schwartz, S. H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2, 1-120.
5. Inglehart, R. F. & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: the Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Inglehart, R. F. & Welzel, C. (2010). Values, Agency, and Well-Being: A Human Development Model. *Social Indicators Research*, 97 (1), 43-63.
7. Welzel, C., & Inglehart, R. F. (2016). Misconceptions of Measurement Equivalence: Time for a Paradigm Shift. *Comparative Political Studies*, 49 (8), 1068-1094.
8. Inglehart, R. F. (2018). *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press.
9. Welzel, C. (2013). *Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation*. Cambridge University Press.
10. Hitlin, S., & Piliavin, J. A. (2004). Values: Reviving a dormant concept. *Annual Review of Sociology*, 30, 359-393. [https:// doi:10.1146/annurev.soc.30.012703.110640](https://doi.org/10.1146/annurev.soc.30.012703.110640)

11. Basáñez, Miguel E., & Inglehart, Ronald F. (2016). *A World of Three Cultures: Honor, Achievement and Joy. 1-st Edition*. Oxford University Press.
12. Kistler, D., Thöni, C., & Welzel, C. (2017). Survey Response and Observed Behavior: Emancipative and Secular Values Predict Pro-Social Behaviors. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48 (4), 461-489.
13. Welzel, C., Inglehart, R. F., & Kruse, S. (2016). Pitfalls in the Study of Democratization: Testing the Emancipatory Theory of Democracy. *British Journal of Political Science*, 47, No. 2, 463-472.
14. Brieger, S., Francoeur, C., Welzel, C., & Ben-Amar, W. (2019). Empowering Women: The Role of Emancipative Forces in Board Gender Diversity. *Journal of Business Ethics*, 155, 495-511. [https:// doi: 10.1007/s10551-017-3489-3](https://doi.org/10.1007/s10551-017-3489-3)
15. Saveliyev, Yu. B. (2015). [Emancipative values and tolerance in the context of modernization of Ukrainian society]. *Ukrainskyi sotsium - Ukrainian society*, 1 (52), 68-81 [in Ukrainian].
16. Saveliyev, Yu. B. (2018). *Cotsialne vkluchennia yak vymir modernizatsii yevropeiskykh sus-pilstv* [Social inclusion as a dimension of modernization of European societies]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Magun, V. S., & Rudnev, M. G. (2012). *Tsennostnaya geterogennost naseleniya evropeyskikh stran: tipologiya po pokazatelyam R. Ingharta* [Value heterogeneity of the population of European countries: typology according to R. Inglehart's indicators]. *Vestnik obshchestven-nogo mneniya. Dannye. Analiz. Diskussii - Public Opinion Bulletin. Data. Analysis. Discus-sions.*, 3-4, 12-24 [in Russian].
18. Salnikova, D., & Karabchuk, T. (2021). *Gender Equality and Individualistic Values as De-terminants of Employment and Income in Central Asian Countries. Gendering Post-Soviet Space*. Springer. Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-9358-1_16
19. Kazenin, K., & Kozlov, V. (2011). *Gender Relations and Transition to Motherhood in the Post-Soviet Kyrgyzstan. Gendering Post-Soviet Space*. Springer. Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-9358-1_2
20. Karabchuk, T. S., & Kechetova, A. P. (2017). *Kolichestvo detey i semeynyie tsennosti: susche-stvuyut li kogortnyie razlichiya v Evrope?* [The number of children and family values: are there any cohort differences in Europe?]. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: Ekonomicheskies i sotsialnyie peremenyi - Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes*, 5, 251-270. [https:// doi: 10.14515/monitoring.2017.5.14](https://doi.org/10.14515/monitoring.2017.5.14). [in Russian].
21. Inglehart, R. F., Ponarin, E., & Inglehart, R. C. (2017). Cultural Change, Slow and Fast: The Distinctive Trajectory of Norms Governing Gender Equality and Sexual Orientation. *Social Forces*, 95, 1313-1340. [https:// doi.org/10.1093/sf/sox008](https://doi.org/10.1093/sf/sox008)
22. Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E., & Puranen, B., et al. (2020). *World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile*. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. [https:// doi.org/10.14281/18241.1](https://doi.org/10.14281/18241.1)
23. Fischer, R., & Poortinga, Ype., H. (2012). Are cultural values the same as the values of individuals? An examination of similarities in personal, social and cultural value struc-tures. *International Journal of Cross Cultural Management*, 12.2, 157-170. [https:// doi: 10.1177/1470595812439867](https://doi.org/10.1177/1470595812439867)
24. Aksyonova, S. Yu., & Kurylo, I. O. (2018). *Vidkladannia narodzen v Ukraini kriz pryzmu realnykh pokolin zhinok* [Postponement of births in Ukraine through the prism of the reality of generations of women]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (34), 11-25. [https:// doi.org/10.15407/dse2018.03.011](https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 26.02.2020.

I. O. Kurylo, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com
ORCID 0000-0002-5082-2024
Scopus ID 57190215809

EMANCIPATIVE VALUES AND REPRODUCTIVE BEHAVIOR
IN THE CONTEXT OF DEMOGRAPHIC MODERNIZATION
(Based on World Values Survey (2017-2020) Data)

The article deals with analysis of relationship between the prevalence of emancipative values and demographic modernization in the field of reproductive behavior and fertility using the data of the latest wave of World Values Survey (2017-2020). The study is aimed to compare the commitment of respondents from different countries to emancipative values (according to the index “Welzel emancipative values”), to assess the impact this complex “value factor” has on the number of respondents’ children, on their attitudes to childbirth, on the age of motherhood. Also focus of this study includes analysis of factors that affect index value, in particular individual socio-demographic characteristics of respondents. Within this study an attempt is made for the first time to model the relationship between the commitment to emancipative values and number of children controlling for the impact of both the individual socio-demographic characteristics of the respondent and the stage of demographic transition in his / her country. Other components of the research with results that potentially can contribute to the existing literature are related to studying: relationship between the prevalence of emancipative values and the attitude to the evaluative judgment on the mandatory birth of children; impact of the emancipative values’ spread on motherhood age; impact of respondents’ socio-demographic characteristics on their commitment to emancipative values (based on the Ukrainian data). Censored Poisson regression is used to model the relationship between the emancipative values index and the number of respondent’s children. Regression model (linear regression estimated by OLS) is estimated to determine the dependence of value orientations’ (according to Welzel values) on the age of respondents from Ukraine, controlling for the influence of such variables as sex, education level and type of settlement. Evaluation of the impact average value of Welzel index has on attitudes towards childbirth, as well as its effect on the mean age of mother at the first child birth is carried out at the national level based on WVS data using correlation-regression analysis. There is a statistically significant inverse relationship between index of emancipative values and number of children. The effect of this value factor is bigger in magnitude compared to the effects of such factors as age, gender, type of settlement, education level of the respondent (all above-mentioned effects are statistically significant). There is a strong statistically significant relationship between the prevalence of emancipative values and the increase in the proportion of those who do not perceive the childbirth as a social duty. Also obtained results reveal that the spread of emancipative values has statistically significant positive effect on the mother’s age at the first birth (i.e. with the higher level of emancipative values the mother’s age at the first birth is increasing). Conducted analysis showed the statistically significant age effect in the differentiation of the Welzel index among Ukrainian respondents, as well as the effect of their settlement place and educational level on propensity to emancipative values.

Keywords: emancipative values, demographic modernization, reproductive behavior, number of children, World Values Survey, Welzel emancipative values, Censored Poisson regression.

Cite: Aksyonova, S. Yu. (2021). Vik materynstva u konteksti tsinnosti chasu [Maternity Age in the Context of the Value of Time]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (44), 56-73.

УДК 314.146 (477)

JEL CLASSIFICATION: J13

С. Ю. АКСЬОНОВА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ORCID 0000-0003-0516-9078

Scopus ID: 57190218275

ВІК МАТЕРИНСТВА У КОНТЕКСТІ ЦІННОСТІ ЧАСУ

Швидкі зміни у суспільстві потребують швидкого пристосування до них особистості. Зростає цінність часу й усвідомлення цього процесу стає підґрунтям формування установок на певну послідовність і час / вік настання важливих подій у житті людини, що мусить розвивати часову компетентність особистості не лише на рівні повсякденних практик і виконання професійних завдань, але й на рівні всього життя (життєвого шляху). Мета дослідження — встановити, чи може розвиток часової компетентності особистості і усвідомлення цінності часу впливати на зміни віку материнства. Наукова новизна полягає у тому, що у дослідженні віку матері при народженні дитини як вагомий фактор змін розглядаються цінність часу і розвиток часової компетентності особистості. У роботі використано наукові методи порівняння, аналізу, узагальнення, аналогії, графічний метод. До аналізу були залучені матеріали міжнародного «Європейського соціального обстеження» (ESS) третього (2006—2007 рр.) і дев'ятого (2018 р.) раундів, які включали однаковий модуль із вивчення організації життєвого циклу людини. Теоретичним підґрунтям дослідження стала енергетична концепція психологічного часу, згідно з якою до особистісного часу входить його енергетична складова. У статті проаналізовано зміни, які відбулись за період між 3-м і 9-м раундами ESS в уявленнях респондентів стосовно віку, коли жінку вважають ще занадто молодою, щоб стати матір'ю; віку, коли жінці, на думку респондентів, уже пізно народжувати (ще одну) дитину; ідеального віку для того, щоб стати матір'ю. Виявлено зміщення зазначених вікових характеристик у бік старших вікових груп майже в усіх країнах-учасницях 3-го і 9-го раундів ESS. Чіткі відповіді більшості опитаних про ідеальний вік для жінки, щоб стати матір'ю, і перейти до нового етапу життя, свідчать про наявність особистісної часової компетентності у масштабі всього життя і перенесення на рівень сім'ї або індивіда відповідальності як за вибір часу (віку) для народження дитини / дітей (а це здебільшого стало можливим завдяки розвитку планування сім'ї),

так й за використання часу до появи дитини. Такі процеси відображають усвідомлення цінності часу і ще більше посилюють його цінність.

Ключові слова: народжуваність, вік матері при народженні дитини, цінність часу, часова компетентність особистості, ідеальний вік, щоб стати матір'ю.

Постановка проблеми. Прискорення ритму життя неминуче супроводжується усвідомленням цінності часу. Цю тенденцію посилюватимуть притаманні часу особливості: неможливість впливати на час, обмеженість часового ресурсу, неможливість його накопичення, передачі іншій особі, купівлі / продажу, заміни, безповоротність і безупинність плину часу. За визначенням І. Канта, «Час є не що інше, як форма внутрішнього чуття, себто форма споглядання нас самих і нашого внутрішнього стану» [1, с. 65]. Сприйняття молодого людиною часу і усвідомлення його цінності стає підґрунтям вибудовування певних життєвих сценаріїв, бажаної послідовності найважливіших подій у його житті. Зважаючи на слушність тези І. Канта, що «час не є емпіричне поняття, виділене з якогось досвіду» [1, с. 63], все ж таки необхідно зазначити, що досвід використання, організації, планування часу іншими людьми може суттєво впливати на прийняття тих чи інших рішень. Передусім це стосується споглядання молодими людьми досвіду організації часу життя попередніх поколінь і можливістю відзначати, наскільки успішними виявилися ті чи інші сценарії. Одним із моментів «організації життя» є найважливіша подія — народження дитини / дітей, а планування віку, в якому її / їх народити, може залежати від спостереження за життєвими сценаріями інших сімей і визначення найбільш благополучних.

Актуальність дослідження. Вивчення викликів, спричинених подальшим розгортанням глобалізації, навели вчених на думку, що у постіндустріальному суспільстві через зростання швидкості змін, збільшення кількості і щільності індивідуальних інформаційних подій у щоденному процесі пізнання людини, час стискається й ущільнюється [2, 3]. Дорослішання особистості відбувається у процесі планування майбутнього життя, постановки цілей і розташування їх відповідно до пріоритетів, усвідомлення, що для життєвої самореалізації необхідно охопити чимало сфер життєдіяльності: набагато більше ніж це було у поколіннях батьків і прабабків. Водночас змінюється ставлення до часу, усвідомлюється його безповоротність і вирішальність років молодості для напрацювань, що сформують надійну основу подальшого життя. У зв'язку з цим з'ясування репродуктивних планів у цілому і, зокрема, часу—віку народження дитини є актуальним завданням.

Ще одним свідченням важливості включення у дослідження народжуваності цінності часу і одночасно поштовхом до проведення нашої розвідки стала опублікована у Німеччині доповідь про розвиток сім'ї і сімейної політики. Увагу зосереджено на часових потребах сім'ї та типових конфліктах

сімей через брак часу, а також розробці політики часу для сім'ї, адже для кожної родини необхідно достатньо часу, щоб розвивати стосунки, гармонізувати їх, забезпечувати взаємну турботу і допомогу між поколіннями, і при цьому виконувати соціально необхідну роботу [4]. У доповіді також піднімалось питання впливу часу як чинника на прийняття рішення про народження дітей та розвитку вміння організовувати і використовувати цей цінний ресурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання часу, його цінності, ставлення людини до часу здебільшого перебувають у сфері наукового інтересу психологів і філософів. Дослідження щодо сприйняття людиною часу і його цінності характеризуються різноманітністю напрямків досліджень. Доволі широке коло науковців зосередили увагу на вивченні психологічного часу особистості. Я. Сухенко (J. Sukhenko) проаналізувала результати існуючих на сьогодні концептуальних підходів, де «найбільш виразно виявляється змістовно-хронологічна логіка дослідження» психологічного часу особистості [5]. Найпопулярнішим дослідженням цього складного і багаторівневого явища й досі залишається концепція Е. Головахи (E. Golovaha) і О. Кронік (A. Kronik) [6].

У зв'язку з посиленням уваги до гендерної рівності актуалізувалися дослідження використання часу. Зокрема, О. Макарова (O. Makarova) порушує питання «необхідності теоретичного обґрунтування та класифікації способів витрачання часу» як для характеристики якості життя населення, так й для «інформаційного забезпечення моніторингу ситуації щодо гендерної рівності» [7].

Усвідомлення цінності вільного часу і раціонального його використання сформувало науковий напрям — дозвіллезнавство [8].

Чимало робіт психологів присвячено проблемам особистісної організації часу не лише на рівні професійної і повсякденної діяльності, але й на рівні життя загалом, оскільки саме організація часу життя є найважливішою умовою відчуття його доцільності та задоволеності ним [9]. Міркування К. Абульханової (K. Abulkhanova) і Т. Березіної (T. Berezina) про організацію часу життя ґрунтуються на переконанні, що час — це «цінність, оскільки нам вдається наповнити його глибоким змістом і реалізуватися в ньому» [10].

Дедалі популярнішим стає тайм-менеджмент, який поступово перетворюється на життєву філософію ділових людей.

Час у дослідженнях демографів найчастіше постає як вік настання певних демографічних процесів та їхня тривалість. Цінність часу зазвичай ототожнюють із цінністю людського життя і спрямованістю подовжити його тривалість. До Європейського соціального обстеження (ESS) третьої хвилі, проведеного у 2006—2007 рр., вперше було включено модуль, спрямований на краще розуміння поширених серед європейців думок щодо

організації життєвого циклу та стратегій планування особистого життя [11]. У ході обстеження, зокрема, з'ясовувалось існування і усталеність соціальних норм про окремі події у житті, міркування стосовно ідеального віку, щоб почати жити разом із чоловіком / жінкою без одруження, взяти шлюб та почати жити разом зі своїм чоловіком / жінкою, стати матір'ю / батьком, наймолодшого і найстарішого віку життєвих подій тощо. Статистичні матеріали цього обстеження стали підґрунтям багатьох досліджень. Серед них цікавою є робота Ф. Біллари (F. Billari) та його колег, в якій представлені результати вивчення існуючих соціальних вікових обмежень (дедлайнів) для дітонародження та їх варіації у різних країнах, зв'язок із фактичними біологічними межами і допоміжними репродуктивними технологіями [12].

Останніми десятиліттями в Україні, як і в більшості європейських країн, спостерігають тенденцію підвищення віку материнства. Найімовірнішим чинником цієї тенденції є відкладання народження дитини на старший вік матері [13], а от причини такого відкладання все ще недостатньо вивчені. **Мета** дослідження — встановити, чи може розвиток часової компетентності особистості та усвідомлення цінності часу впливати на зміни віку материнства. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше у дослідженнях віку матері при народженні дитини як вагомий фактор змін розглядаються цінність часу і часова компетентність особистості.

Матеріали і методи. Представлене дослідження здійснювалося за допомогою таких методів: порівняння, аналізу, узагальнення, аналогії, графічного методу. У роботі використано матеріали міжнародного Європейського соціального обстеження (*European Social Survey, ESS*) третьої (2006—2007 рр.) і дев'ятої (2018 р.) хвиль (раундів), до програми яких входив однаковий модуль із вивчення організації життєвого циклу людини. Учасники як третього, так і дев'ятого раундів дотримувалися однакових методологічних вимог, що забезпечило коректність порівнянь відповідей громадян різних європейських країн у різні періоди обстеження. До аналізу також долучено статистичні матеріали Європейської Комісії (*Eurostat*), з вільним доступом до них. Починаючи з 9-го раунду, в інтегрованому файлі даних розміщена вага *anweight*, яку ми використовували при проведенні розрахунків. Щодо 3-го раунду, то подібну вагу було обчислено відповідно до рекомендацій у посібнику *ESS* із зважування даних [14]. На жаль, не усі країни-учасники 9-го раунду брали участь у 3-му раунді, і також були країни, які не увійшли в останнє обстеження. Зокрема, Україна у 2018 р. залишилася поза обстеженням і тому немає можливості дізнатись, як змінено думки наших громадян щодо організації життєвого циклу за період 2006—2018 рр., і чи відповідають ці зміни тим, що мають місце в інших європейських країнах.

Для проведення демографічного аналізу важливо звертати увагу на вікові особливості. Однак при виокремленні певних вікових сукупностей в

деяких країнах кількість респондентів у них виявилась замалою для розгляду, тому ці країни вилучались при побудові графіків і проведенні порівнянь.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Ставлення людини до часу як цінності може визначатися ступенем її самоактуалізації [15, с. 23] і проявлятися рівнем розвитку часової компетентності особистості. Остання визначає здатність людини вибудовувати особисту часову перспективу, конструктивно діяти у різних часових режимах [16], структурувати і з'єднувати в єдине ціле події сьогодення, минулого, майбутнього [17], і чималою мірою залежить від способу включення особистості у соціальні процеси [16]. Розвиток часової компетентності у людини є однією з умов її активної життєвої позиції, визначає її суспільну позицію, психологічне здоров'я і благополуччя [18]. Часова компетентність особистості може розкриватись у повсякденності та професійній сфері як така організація діяльності, що дає змогу завчасно досягти найкращих результатів. Водночас її можна розглядати у масштабі всього життя людини. У цьому випадку часова компетентність визначатиметься організацією і послідовністю значимих (доленосних) подій впродовж життя, що у кінцевому підсумку вибудовують благополучний (успішний) біографічний шлях людини. Це стосується і жінок, і чоловіків, оскільки народження дитини сприймається ними обома як значуща (етапна) подія у житті [10]. Можливість планувати народження дитини (або ще однієї дитини) спричинила потребу для особистості знайти на своєму життєвому шляху «точку» або «відрізок» (інакше — вік), коли це найкраще здійснити. Якщо у ХІХ столітті панівну налаштованість у репродуктивній сфері більшості сімей міг охарактеризувати вислів «на то воля Божа», а відтак й відповідальність за час, коли народиться дитина, покладалася на «вищі сили», то планування сім'ї у ХХ, і тим більше у ХХІ століттях, перемістило відповідальність за народження дитини — насамперед за вибір часу / віку її народження — на індивідуальний рівень або рівень подружжя. Тоді особистість несе відповідальність також за використання часу, що передуює народженню дитини. Простежується детермінація минулим — успішність адаптації до нових умов життєдіяльності, пов'язаних з народженням дитини, що чималою мірою залежить від попередніх дій (зокрема, вирішенням житлової проблеми, досягненням стійкої конкурентоздатності на ринку праці тощо), — і детермінація майбутнім — запланованими (бажаними) подіями, цілями (наприклад, плани народити трьох дітей з дотриманням певних інтервалів між їхнім народженням визначатиме час народження першої дитини).

Усе це разом відповідає ціннісно-смісловому компоненту часової компетентності особистості, оскільки час сприймається як цінність, усвідомлюється соціальна значущість ефективної організації часу і особистісна відповідальність за реалізацію свого часу як ресурсу [16]. При прийнятті важливих життєвих рішень індивід керується цінностями, котрі у сучас-

ному світі часто набувають неоднозначного, плинного характеру, і за умов їхньої високої динаміки значущість часу, як психологічного конструкту, зростає і він стає своєрідним маркером специфіки змін цінностей особистості та детермінант її поведінки [3].

К. Абульханова і Т. Березіна сформулювали енергетичну концепцію психологічного часу, згідно з якою складовими особистісного часу є не лише сприйняття, переживання, усвідомлення і організація часу, але й енергетика особистісного часу [10]. Останній компонент потребує подальшого вивчення, утім, це не відміняє можливості його використання, оскільки навряд чи можна очікувати палких дискусій стосовно твердження про нерівномірне енергетичне наповнення різних періодів життя людини.

Молодість — це найбільш динамічний період життя, характеризується значною енергією дій і прагненням якомога більше пізнати, випробувати себе у різних сферах, щоб визначитися з інтересами і цілями. У цей період формується основа майбутнього. Молоді люди набувають навичок організовувати свій час, розташовувати цілі у порядку пріоритетності. Згідно з енергетичною концепцією психологічного часу, час окремого людського життя перетворюється особистістю на матеріальні та ідеальні форми культури (у широкому сенсі), споживання яких іншими людьми дає змогу збільшити у них енергетичний потенціал [10]. З цих позицій відкладання народження дитини можна розглядати як прагнення особистості енергію (молодості) часу до появи дітей перетворити на матеріальні та світоглядні цінності і форми, які сприятимуть накопиченню енергетичного потенціалу у нащадків. Тобто має місце не заміна «потреби у дітях» задоволенням, скажімо, матеріальних потреб, а свідоме чи несвідоме «переведення» енергії часу в інші форми, які піддаються (звісно, певною мірою) зберіганню і «доступні для подальшого потенціювання іншими людьми» [10], зокрема, дітьми. Як би там не було, але численні соціологічні обстеження показують, що переважна більшість молодих людей усвідомлює, що народження дитини — це відповідальний крок у їхньому житті, а догляд і виховання дитини / дітей потребуватиме багато часу і зусиль та значно ускладнюватиме підвищення освітнього рівня, опанування професії, набуття характеристик справжнього майстра своєї справи, що зі свого боку посилюватиме впевненість у своїх силах. До того ж, досвід тих, хто народив дитину ще до закінчення навчання, свідчить, що без сторонньої допомоги (насамперед батьків), неминучим стає «відставання» у рівні соціального і матеріального благополуччя.

У програмах 3-го і 9-го раундів Європейського соціального обстеження респондентам було запропоновано дати відповідь на запитання: «До якого віку, на Вашу думку, жінка є занадто молодою, щоб стати матір'ю?» (*«Before what age would you say a woman is generally too young to become a mother?»*). У цілому по країнам середній вік жінки, до якого, на думку

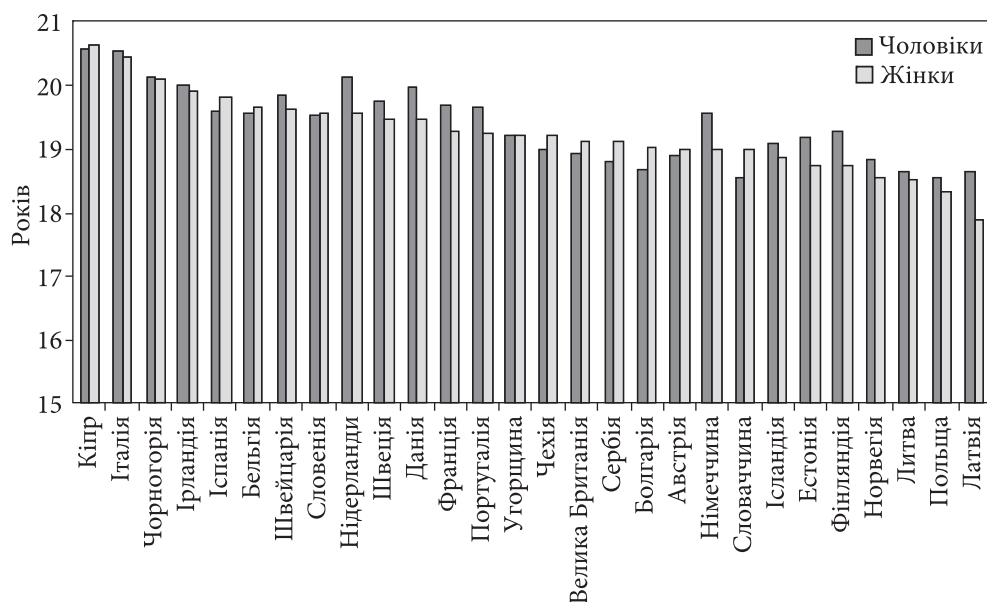

Рис. 1. Середній вік, до якого жінка є ще занадто молодою, щоб стати матір'ю, за відповідями респондентів 9-го раунду (2018 р.) Європейського Соціального Обстеження (ESS)
Джерело: розрахунки за даними Європейського Соціального Обстеження 9-го раунду.

респондентів, вона є занадто молодою, щоб стати матір'ю, за результатами 9-го раунду були дещо вищими ніж за даними 3-го раунду. Перевищення мало місце не в усіх країнах, які брали участь у обстеженні, а різниця у більшості випадків була у межах 0,1—0,3 року. Серед усіх країн виокремлюються Кіпр і Португалія, де за період між раундами уявлення щодо віку, коли ще занадто рано народжувати, змістились у бік старших вікових груп, унаслідок цього середній показник виявився на 0,9—1,2 року (відповідно) більшим ніж він був у 2006—2007 рр. А в Ірландії — країні з дуже високими показниками середнього віку матері при народженні дитини — значна кількість опитаних, навпаки, була схильна вказувати вікові групи до 20 років, що вплинуло на узагальнюючий показник, і середній вік занадто ранньої народжуваності став нижчим ніж він був у попередньому опитуванні. Важливо зазначити, що мало хто з респондентів повідомляв про вік до 18 років. Є всі підстави вважати, що не фізіологічна здатність людини народити дитину, а її соціальна зрілість відігравала ключову роль у роздумах, до якого віку ще рано ставати матір'ю. Цікавим фактом є те, що у більшості країн Північної Європи чоловіки були більш ніж жінки налаштовані вказувати старший вік, до якого жінка є занадто молодою, щоб стати матір'ю (рис. 1).

Суспільний «припис» — коли ще зарано ставати матір'ю / батьком, а коли вже можна — прямо чи опосередковано формує дітородну поведінку, вказує на нижню межу, не досягнувши якої, не варто проявлятися у новій

якості (материнства / батьківства). Такі приписи певним чином «контролюють» раціональність використання часу до народження дитини, схвалюючи витрати часу на навчання, оволодіння професією, набуття певного рівня конкурентоспроможності, матеріального забезпечення, фінансової незалежності (насамперед від батьків і соціальних допомог), та осудливо приймаючи витрати часу на реалізацію бажання «пожити для себе», подорожувати, вивчати нове і мати хобі тощо.

Доцільність тієї чи іншої репродуктивної поведінки в кінцевому підсумку визначається успішністю життєвого шляху особистості. Наслідки ранньої (а тим більше підліткової) народжуваності стосуються не лише безпосередньо дівчини та її майбутнього життя, але й позначаються на її дитині. Те, що переважна більшість респондентів (у тому числі й серед молоді) чітко вказала вік, до якого жінка є ще занадто молодою, щоб стати матір'ю, свідчить про вміння розставляти відповідні для певного віку пріоритети, відчувати невідривність і цілісність минулого, теперішнього і майбутнього.

Поряд із нижньою встановлюється ще й верхня межа, що характеризує вік, коли жінка сприймається як «занадто стара», щоб народити дитину / ще одну дитину (у ESS відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, після якого віку жінка, як правило, вже виходить з того віку, щоб народжувати (ще) дітей?» (*After what age would you say a woman is generally too old to consider having any more children?*)). Результати останнього обстеження стосовно віку, до якого народження дитини у жінки відповідає нормі, виявилися досить очікуваними: як і у випадку «занадто рано народжувати», середній вік жінки, коли вже «занадто пізно народжувати», був вищий ніж аналогічний показник за результатами обстеження 12-річної давнини. Якщо розходження у відповідях респондентів щодо занадто молодого для народження дитини віку жінки у 3-му і 9-му раундах були несуттєвими, то середній вік, коли жінка сприймається як «занадто стара» для народження (ще однієї) дитини, згідно з розрахунками даних 9-го раунду, в Угорщині та Болгарії підвищився більше ніж на 2 роки, у Польщі і Великій Британії — на 1,7—1,8 року, у Швеції, Бельгії, Франції — на 1,5 року порівняно з відповідними показниками 3-го раунду. Попри підвищення (а по сукупності всіх країн воно досягало 1,3 року), середній вік жінки, коли вона, на думку опитаних, вже виходить із того віку, щоб народжувати (ще) дітей, все ж таки залишився у прийнятих межах репродуктивного віку — 43,1 року. З одного боку, розвиток допоміжних репродуктивних технологій, завдяки яким послаблюється залежність від вікової детермінованості ймовірності зачаття дитини, зменшує страх «не встигнути» народити дитину, з іншого боку, усвідомлюється недоцільність надмірного відкладання народження дитини на старший вік. Останнє, скоріше за все, пов'язано з тим, що на успішність застосування зазначених технологій все ж таки впливає вік жінки. Україй важливо не лише народити здорову дитину, але й виховати її, підтримувати,

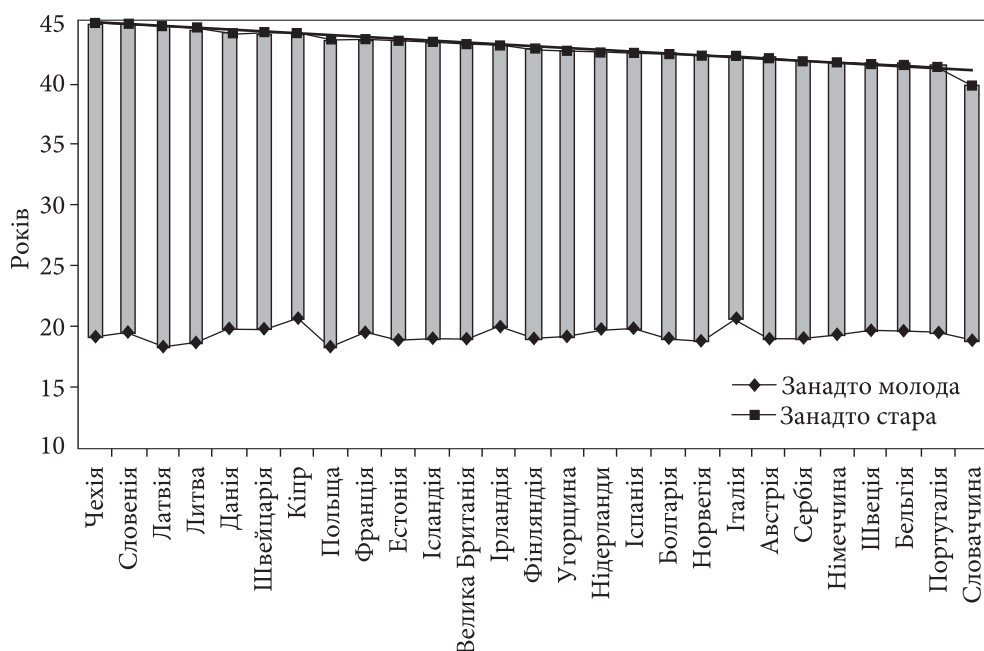

Рис. 2. Середній вік, до якого жінка є ще занадто молодого, щоб стати матір'ю, і середній вік, коли жінка вже виходить з того віку, щоб народжувати (ще) дітей, за відповідями респондентів, ESS, 9-й раунд, 2018 р.

Джерело: розрахунки за даними Європейського Соціального Обстеження, 9-й раунд.

поки вона не стане повністю самостійною (згадаємо також, що вік соціальної зрілості зміщується на старші вікові групи). Принагідно зауважимо, що середній вік жінки, коли вона вже виходить із того віку, щоб народжувати (ще) дітей, згідно з результатами 9-го раунду ESS, був найвищий у Італії і Латвії (44,7 року), а найнижчий у Словаччині (39,8 року). У відповідях стосовно «занадто старого» віку для народження дитини у жінок чоловіки були схильні вказувати дещо старший вік ніж це робили жінки, але гендерна різниця у середніх показниках виявилась у більшості країн незначною.

Проміжок часу від вікової межі, до якої ще «занадто рано» народжувати і до вікової межі, за якою вже «занадто пізно», формує «часове поле» (рис. 2), де спрямована на народження дитини поведінка особистості буде відповідати соціально прийнятим нормам. У цілому таке «часове поле» свідчить про адекватне сприйняття віку / часу для виконання материнської ролі та вказує на наявність часової компетентності, але повністю не визначає її.

На думку О. Кузьміної (О. Kuzmina), розвиток часової компетентності може здійснюватися через «створення образу ідеальної моделі поведінки у часі, імітацію поведінки відповідно до даної моделі, внесення коректив у способи такої поведінки і формування до неї критичного ставлення» [17].

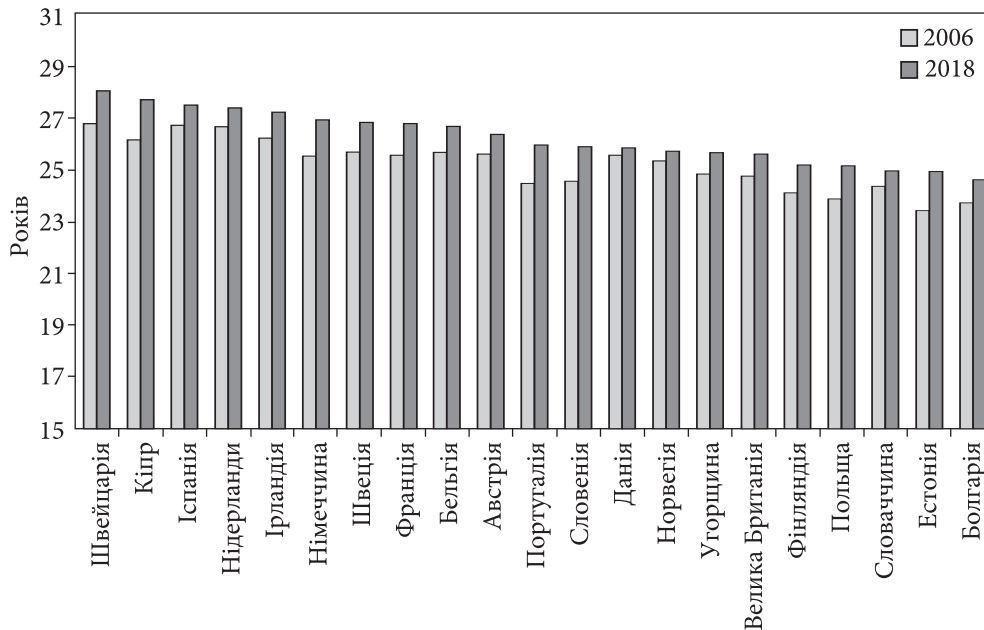

Рис. 3. Середній ідеальний вік для жінки, щоб стати матір'ю, за відповідями респондентів 3-го (2006—2007 рр.) і 9-го раундів (2018 р.) Європейського Соціального Обстеження
Джерело: розрахунки за даними Європейського Соціального Обстеження 3-го і 9-го раундів.

Під час проведення Європейського соціального обстеження (як 3-го, так і 9-го раундів) з'ясовувалися думки респондентів щодо ідеального віку для жінок і чоловіків для того, щоб стати матір'ю чи батьком («Яким є ідеальний, на Вашу думку, вік для дівчини або жінки (хлопця або чоловіка), щоб стати матір'ю (батьком)?» *«In your opinion, what is the ideal age for a girl or woman (a boy or man) to become a mother (a father)?»*). Така постановка питання дає змогу з'ясувати особистісну точку зору, але не прив'язуватися до конкретної життєвої ситуації. Втім, так чи інакше людина намагається слідувати уявленням про ідеал.

Варіація середнього ідеального для жінки віку для народження дитини між країнами у новішому обстеженні виявилася меншою ніж у попередньому: від 24,6 року (у Латвії, Болгарії, Литві) до 28,1 року у Швейцарії, тоді як у ESS 2006 р. від 22,2 року в Україні — і це був найнижчий показник (як на думку жінок, так й за відповідями чоловіків) серед країн, які брали участь у 3-му раунді ESS — до 26,8 року у Швейцарії. Принагідно зауважимо, що у 2006 р. в Україні середній ідеальний вік для чоловіків, щоб уперше стати батьком, становив 25,4 року, тобто на 3,2 року перевищував аналогічний вік для жінок, причому така гендерна різниця виявилася найбільшою на той час. Значення середнього ідеального для жінки віку для народження

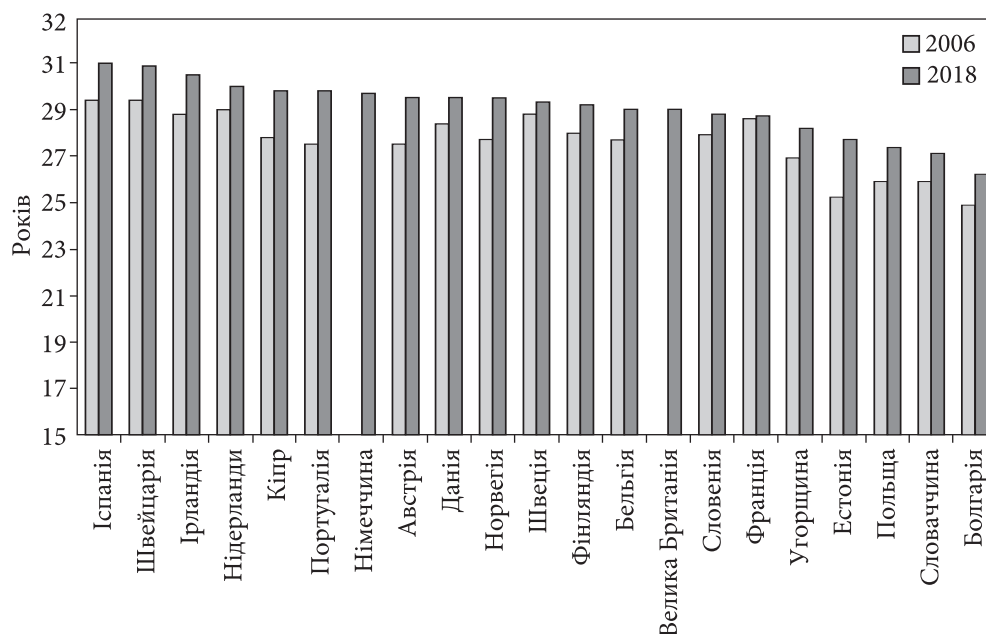

Рис. 4. Середній вік матері при народженні першої дитини у країнах Європи у 2006 і 2018 рр. (Ірландія 2007 р., Данія 2005 р.)

Джерело: дані European Commission/ Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

дитини в усіх країнах, які брали участь як у 2006 р., так й 2018 р. (таких країн було 21), виявилися відчутно вищими. Зокрема, у Німеччині, Португалії, Естонії, Кіпрі середній ідеальний вік, щоб стати матір'ю, розрахований за даними 9-го раунду, на 1,5 року перевищував відповідний показник за результатами 3-го раунду, у Словенії, Швейцарії, Польщі, Франції — на 1,2—1,3 року (рис. 3).

Для останніх десятиліть характерне зростання середнього віку материнства при народженні дитини (як первістків, так й усіх черговостей) в усіх європейських країнах. Це справедливо для умовних й реальних поколінь. Підвищення віку материнства є однією з основних ознак другого демографічного переходу. За 12 років між обстеженнями середній вік матері при народженні першої дитини у Естонії, Португалії, Данії виріс більше ніж на 2 роки; у Швейцарії, Польщі, Іспанії, Ірландії, Норвегії — більше ніж на 1,5 року (рис. 4). У 2019 р. в Італії, Іспанії, Люксембурзі, Швейцарії середній вік матері при народженні первістка перевищував 31 рік, в Ірландії і Греції наближався до цієї вікової межі, у Нідерландах, Німеччині, Португалії, Данії, Австрії, Норвегії — майже досяг 30 років. Порівняно з фактичними показниками, ідеальний вік для народження дитини виявився молодшим, а розходження між показниками (за даними 2018 р.) в окремих

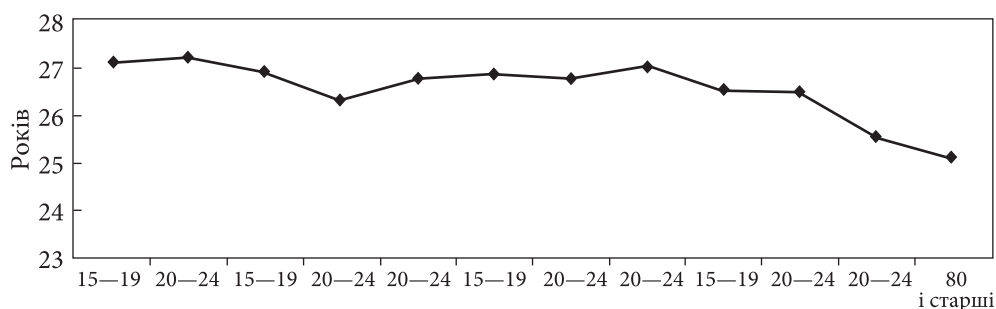

Рис. 5. Середній ідеальний вік для жінки, щоб стати матір'ю, за відповідями респондентів різних вікових груп, ESS, 9-й раунд, 2018 р.

Джерело: розрахунки за даними Європейського Соціального Обстеження, 9-й раунд.

країнах навіть були більше за 3,5 роки (Іспанія, Португалія, Данія, Норвегія, Фінляндія).

Результати 3-го і 9-го раундів ESS чітко демонструють, що сприймання ідеального віку для народження дитини також зміщується у бік старших груп, але це відбувається дещо повільніше, ніж зростання середнього віку матері при народженні первістка, розрахованого для умовних поколінь. Утім, у топ-п'ятірку країн (серед тих, що брали участь в обох обстеженнях) як за першими, так й за другими показниками ввійшли одні й ті само країни: Іспанія, Швейцарія, Ірландія, Нідерланди, Кіпр; до того ж, останні чотири позиції у рейтингу за величиною зазначених показників також аналогічно посідали: Естонія, Польща, Словаччина, Болгарія.

Зауважимо, що в кожній країні була сукупність респондентів, переконаних у тому, що ідеального віку для материнства не існує. Зокрема, про це повідомляв кожний п'ятий опитаний в Італії та Австрії. Частка тих, хто вважав, що ідеального віку для народження дитини немає, була значно вищою за середню по усій сукупності респондентів у Іспанії, Португалії, Швейцарії, Чехії.

У зв'язку з тим, що часова перспектива має вікову обумовленість [19], а сукупність респондентів є неоднорідною за віком — є опитані, що знаходяться в активному репродуктивному віці, а також ті, чия дітородна діяльність завершується або вже завершилася — доцільно з'ясувати, як різняться уявлення про ідеальний вік, щоб стати матір'ю, у різних вікових групах. Рис. 5 надає можливість простежити такі розбіжності за п'ятирічними віковими групами в усій сукупності опитаних безвідносно до країни їхнього проживання.

У цілому за результатами обстеження 9-го раунду порівняно високі значення середнього ідеального віку, щоб стати матір'ю, були притаманні групам респондентів наймолодшого репродуктивного віку (15—30 років) (рис. 6). В усіх країнах, що брали участь у ESS 2018 р., у групах респон-

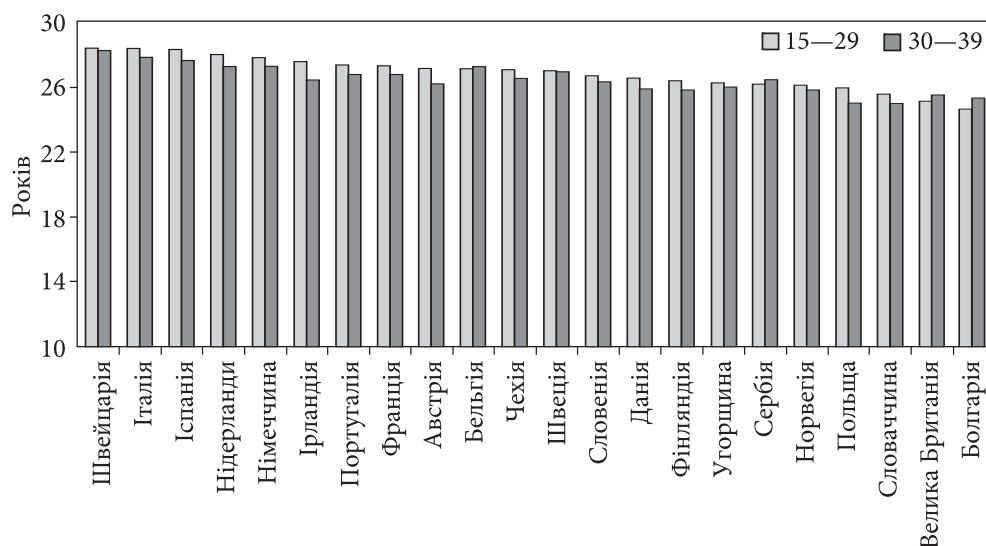

Рис. 6. Середній ідеальний вік для жінки, щоб стати матір'ю, за відповідями респондентів вікових груп 15—29 і 30—39 років, ESS, 9-й раунд, 2018 р.

Джерело: розрахунки за даними Європейського Соціального Обстеження, 9-й раунд.

дентів до 30 років зазначений показник виявився вищим ніж той, що був у загальній сукупності тих, хто дав чітку відповідь на запитання (у середньому на 0,6 року).

Серед п'ятирічних груп дітородного віку найнижчий середній ідеальний вік для материнства виявився у респондентів віком 30—34 роки (майже на рік менший ніж найвище значення у групі 20—24 роки). У таких країнах, як Бельгія, Велика Британія, Болгарія узагальнюючий показник ідеального віку, щоб стати матір'ю, розрахований за відповідями 30—34-річних опитаних, перевищував відповідний показник за відповідями респондентів 15—30 років. Перехід за 30-річну межу спонукає до переосмислення цілей, значущості їх досягнення, характеризується більшою, порівняно з юністю, орієнтацією на майбутнє, розумінням плинності та незворотності часу, можливості «не встигнути» здійснити щось важливе. Ймовірно також усвідомлюється й той факт, що подальше відкладання народження дитини (йдеться про первістка) матиме небажані наслідки, зокрема, проблеми із природним зачаттям, народження меншої ніж бажана, кількості дітей, неможливість дотримання необхідних інтергенетичних інтервалів тощо. У цьому випадку цінність часу — це цінність «спіймати» момент і «встигнути» здійснити те важливе, що стане запорукою успіху у житті.

У респондентів віком 35—49 років у цілому виявилася невеличка варіація результуючих показників ідеального віку для народження дитини. Цікавими є відповіді найстарших учасників опитування — швидше за все,

вони відображають соціальні норми, що панували за часів їхньої молодості, коли домінуючою була модель ранньої народжуваності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Цінність часу може проявлятися як цінність окремих його періодів: цінність молодості, коли визначаються цілі та способи їх досягнення, окреслюються плани на майбутнє; цінність часу до народження дитини, від якого залежить, наскільки легко і успішно відбудеться адаптація до умов, коли народиться дитина; час для народження дитини, коли варто враховувати біологічні особливості людської репродуктивної системи і «встигнути» народити бажану кількість дітей; цінність часу материнства / батьківства, коли для виконання цих ролей ще є багато сил, і це дає радість і задоволення. Кожній людині необхідно мати можливість і вміти структурувати свій час, особливо, коли у сім'ї з'являються діти і зростає напруженість через його брак. Цінність часу осмислюється через його дефіцит у повсякденній роботі та діяльності з реалізації цілей і вподобань.

Аналіз змін в уявленні респондентів щодо віку, коли жінка вважається ще занадто молодою, щоб стати матір'ю, віку, коли жінці вже пізно народжувати (ще одну) дитину, ідеального віку для того, щоб стати матір'ю, які відбулись за період 2006—2018 рр. між 3-м і 9-м раундами Європейського соціального обстеження, виявив зміщення у бік старших вікових груп. Сама по собі наявність у переважній більшості опитаних чітких думок про ідеальний вік для народження дитини, а відтак й для переходу до нового етапу життя, вказує на розвиток особистісної часової компетентності у масштабі всього життя. Підвищення віку материнства в умовних і реальних поколіннях може бути наслідком впливу економічної кризи, політичної нестабільності, соціальної напруженості тощо. Сприйняття ідеального віку нівелює вплив подібних факторів, оскільки апріорі приймається благополучність зовнішнього середовища (тим більше, що у запитанні не було уточнень щодо конкретних умов для ідеального віку), і увага зосереджується на тому, що сприятиме досягненню життєвого успіху. У нашому випадку це час—вік, коли краще розпочати дітородну активність, щоб материнство гармонійно поєднувалося з реалізацією інших планів, зокрема професійних, за умови відсутності підтримки і допомоги поза сім'єю. Цінність часу і вміння вибудовувати свій життєвий шлях набувають пріоритету. Результати ESS 9-го раунду, згідно з якими середній ідеальний вік, щоб стати матір'ю, у респондентів до 30 років виявився вищим ніж у решті опитаних, засвідчили, що модель народжуваності у старшому віці стає дедалі популярнішою.

Важливим кроком до розуміння ролі часу як чинника прийняття рішення про народження дітей було б відповідне соціально-демографічне обстеження. Особливу цінність становитиме систематичність проведення в Україні обстежень бюджету часу. Відновлення участі України у Європей-

ському соціальному обстеженні сприятиме розширенню можливостей наукового пізнання особливостей перебігу соціальних і демографічних процесів у нашій країні та їх відповідності європейському вектору розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
2. Забелина Е. В., Смирнов М. Г., Честюнина Ю. В. Психологическое время личности в условиях глобализации: постановка проблемы. *Universum: психология и образование*. 2016. № 9 (27). URL: <https://7universum.com/ru/psy/archive/item/3607> (дата звернення: 14.01.2021).
3. Шульга М. Збій соціальної матриці. Київ : Інститут соціології НАН України. 2018. 284 с.
4. Time for the Family. Family Time Policy as an Opportunity for Sustainable Family Policy. The Eighth Family Report. The Federal Minister of Family Affairs, Senior Citizens, Women, and Youth. Berlin, 2011. URL: <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/resources/germany/time-family-family-time-policy-opportunity-sustainable-family-policy-eighth-family-report-0> (дата звернення: 18.01.2021).
5. Сухенко Я. В. Психологічний час особистості: змістовно-хронологічна логіка дослідження феномена. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. № 6 (2). С. 96—100. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2017_6\(2\)__20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2017_6(2)__20) (дата звернення: 07.04.2021).
6. Головаха Е. И. Психологическое время личности. Киев : Наук. думка, 1984. 207 с.
7. Макарова О. В. Статистика використання часу у фокусі гендерних досліджень. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 4 (38). С. 30—41. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2019.04.030>
8. Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. Дозвіллезнавство: навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 208 с.
9. Клименко Ю. О. Категорія часу в психологічній науці. *Психологія і особистість*. 2017. № 1. С. 64—72. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7220/1/Klymenko.pdf> (дата звернення: 14.01.2021).
10. Абульханова К. А., Березина Т. Н. Время личности и время жизни. СПб. : Алетея, 2001. 304 с. URL: <http://rubinstein-society.ru/cntnt/nauchnie-raboti/raboti-k-a-abulh/monografii.html> (дата звернення: 04.02.2021).
11. European Social Survey, ESS. URL: <https://www.europeansocialsurvey.org/data/download.html?r=3> (дата звернення: 08.01.2021).
12. Billari F. C., Goisis A., Liefbroer A. C., Settersten R. A., Aassve A., Hagestad G., & Spéder, Z. Social age deadlines for the childbearing of women and men. *Human reproduction*. 2011. Oxford, England. № 26 (3). P. 616—622. URL: <https://doi.org/10.1093/humrep/deq360>
13. Курило І. О., Аксьонова С. Ю. Відкладання народжень в Україні крізь призму реальних когорт жінок. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 3 (34). С. 11—25. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011>
14. Kaminska O. Guide to Using Weights and Sample Design Indicators with ESS Data. 2020. URL: https://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/ESS_weighting_data_1_1.pdf (дата звернення: 04.03.2021).
15. Горноста́й П. П. Личность и время: Творчество как переживание. *Психодрама и современная психотерапия*. 2003. № 4. С. 18—26.
16. Кузьмина О. В. Типологические особенности временной компетентности личности. *Вестник Удмуртского университета. Философия. Социология. Психология*.

- Педагогика*. 2012. № 1. С. 30—36. URL: <https://gigabaza.ru/doc/29716.html> (дата звернення: 14.01.2021).
17. Кузьмина О. В. О механизмах развития временной компетентности личности. *Гуманизация образования*. 2015. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-mehanizmah-razvitiya-vremennoy-kompetentnosti-lichnosti> (дата звернення: 22.01.2021).
 18. Махароблидзе А. В. Теоретические подходы к исследованию временной компетентности личности. *Педагогическое образование в России*. 2015. № 8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-podhody-k-issledovaniyu-vremennoy-kompetentnosti-lichnosti> (дата звернення: 20.02.2021).
 19. Сырцова А. Возрастная динамика временной перспективы личности: автореф. дис. ... канд. псих. наук. Москва, 2008. URL: <https://www.disscat.com/content/vozrastnaya-dinamika-vremennoi-perspektivy-lichnosti> (дата звернення: 25.02.2021).

REFERENCES

1. Kant, I. (2000). *Krytyka chystoho rozumu* [Critique of pure reason]. (I. Burkovskyi, trans.). Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
2. Zabelina, E. V., Smirnov, M. G., & Chestyunina, Yu. V. (2016) *Psihologicheskoe vremya lichnosti v usloviyah globalizatsii: postanovka problemy* [Psychological time of an individual in the context of globalization: problem statement]. *Universum: psikhologiya i obrazovanie - Universum: psychology and education*. 9 (27). Retrieved from <https://7universum.com/ru/psy/archive/item/3607> [in Russian].
3. Shulha, M. (2018). *Zbii sotsialnoi matrytsi* [Failure of the social matrix]. Kyiv: *Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine* [in Ukrainian].
4. *Time for the Family. Family Time Policy as an Opportunity for Sustainable Family Policy. The Eighth Family Report*. (2011). The Federal Minister of Family Affairs. Senior Citizens, Women, and Youth. Berlin. Retrieved from <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/resources/germany/time-family-family-time-policy-opportunity-sustainable-family-policy-eighth-family-report-0>
5. Sukhenko, J. V. (2017). *Psykhologichnyi chas osobystosti: zmistovno-khronologichna lohika doslidzhennia fenomena* [Psychological time of personality: semantic and chronological logic of the study of the phenomenon]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Psykhologichni nauky - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, (2). Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkh_p_2017_6\(2\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkh_p_2017_6(2)_20) [in Ukrainian].
6. Golovaha, E. I. (1984). *Psihologicheskoe vremya lichnosti* [Personality psychological time]. Kyiv: Nauk. dumka [in Russian].
7. Makarova, O. V. (2019). *Statystyka vykorystannia chasu u fokusi hendernykh doslidzen* [Time Use Statistics in the Focus of Gender Studies]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 4, 30-41. <https://doi.org/10.15407/dse2019.04.030> [in Ukrainian].
8. Bochelyuk, V. Y., & Bochelyuk, V. V. (2006). *Dozvillieznastvo* [Leisure science]. K.: Center for Educational Literature [in Ukrainian].
9. Klymenko, Yu. O. (2017). *Katehoriia chasu v psykhologichnii nautsi* [Category of time in psychological science]. *Psykhologhiia i osobystist - Psychology and personality*, 1, 64-72. Retrieved from <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7220/1/Klymenko.pdf> [in Ukrainian].
10. Abulhanova, K. A., & Berezina, T. N. (2001). *Vremya lichnosti i vremya zhizni* [Personality time and life time]. St. Petersburg: Aletheia. Retrieved from <http://rubinstein-society.ru/cntnt/nauchnie-raboti/raboti-k-a-abulh/monografii.html> [in Russian].

11. European Social Survey, ESS. (n. d.). *europeansocialsurvey.org* Retrieved from <https://www.europeansocialsurvey.org/data/download.html?r=3>
12. Billari, F. C., Goisis, A., Liefbroer, A. C., Settersten, R. A., Aassve, A., Hagestad, G., & Spéder, Z. (2011). Social age deadlines for the childbearing of women and men. *Human reproduction*, 26 (3), 616-622. Oxford. England. <https://doi.org/10.1093/humrep/deq360>
13. Kurilo, I. O., & Aksyonova, S. Yu. (2018). *Vidkladannia narodzen v Ukraini kriz pryzmu realnykh kohort zhinok* [Postponement of childbirths in Ukraine through the prism of cohort women]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, № 3 (34), 11-25. <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011> [in Ukrainian].
14. Kaminska, O. (2020). Guide to Using Weights and Sample Design Indicators with ESS Data. *europeansocialsurvey.org* Retrieved from https://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/ESS_weighting_data_1_1.pdf
15. Gornostay, P. P. (2003). *Lichnost i vremya: Tvorchestvo kak perezhivanie* [Personality and time: Creativity as an experience]. *Psihodrama i sovremennaya psihoterapiya - Psycho-drama and modern psychotherapy*, 4, 18-26 [in Russian].
16. Kuzmina, O. V. (2012). *Tipologicheskie osobennosti vremennoy kompetentnosti lichnosti* [Typological features of the temporal competence of the individual]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Psihologiya. Pedagogika - Bulletin of the Udmurt University. Philosophy. Sociology. Psychology. Pedagogy*, 1, 30-36. Retrieved from <https://gigabaza.ru/doc/29716.html> [in Russian].
17. Kuzmina, O. V. (2015). *O mehanizmah razvitiya vremennoy kompetentnosti lichnosti* [On the mechanisms of development of the temporal competence of the individual]. *Gumanizatsiya obrazovaniya - Humanization of education*, 3. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/o-mehanizmah-razvitiya-vremennoy-kompetentnosti-lichnosti> [in Russian].
18. Maharoblidze, A. V. (2015). *Teoreticheskie podhody k issledovaniyu vremennoy kompetentnosti lichnosti* [Theoretical approaches to the study of the temporal competence of an individual]. *Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii - Pedagogical education in Russia*, 8. Retrived from <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-podhody-k-issledovaniyu-vremennoy-kompetentnosti-lichnosti> [in Russian].
19. Syirtsova, A. (2008). *Vozrastnaya dinamika vremennoy perspektivy lichnosti* [Age dynamics of the personality's time perspective]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Moscow. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/vozrastnaya-dinamika-vremennoi-perspektivy-lichnosti> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 09.03.2021.

S. Yu. Aksyonova, PhD (Economics), Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
03032, Kyiv-32, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID 0000-0003-0516-9078
Scopus ID: 57190218275

MATERNITY AGE IN THE CONTEXT OF THE VALUE OF TIME

Rapid changes in society require quick individual adaptation to such changes. Under these conditions, the value of time increases. Awareness of this process becomes the basis for the formation of attitudes to a certain sequence of important events in human life and time / age for their implementation. It requires the development of time competence of the person not

only at the level of daily practices and professional responsibilities, but also at the life level (whole course of life). The purpose of our study is to find out the relationship between advancing maternal age trend and awareness of the value of time and the development of time competence of the individual. The study for the first time considers the value of time and the development of time competence of the individual as a significant factor in change of the age of the mother at the birth of a child. Such scientific methods as comparison, analysis, generalization, graphic method are used in the paper. The analysis uses the materials of the international European Social Survey (ESS) of the third (2006—2007) and ninth (2018) rounds, which included the same module on the study of human life cycle organization. The theoretical basis of the study is the energy concept of psychological time, according to which personal time includes its energy component. The article analyzes the changes between the 3rd and 9th rounds of the ESS in respondents' perceptions regarding the age when a woman is generally too young to become a mother; the age when a woman is generally too old to consider having any more children; the ideal age for a girl or woman to become a mother. The shift of these age characteristics towards older age groups in almost all countries participating in the 3rd and 9th rounds of the ESS is revealed. The precise answers of most respondents about the ideal age for a woman to become a mother — and thus to move to a new stage of her life — indicate the existence of personal time competence on the scale of life. It also shows that responsibility for choice of time (age) for the birth of a child / children moves to the family or individual level (and this was mostly possible due to the development of family planning). In addition, the person is also responsible for the use of time before the birth of the child. Such processes reflect the awareness of the value of time, and simultaneously, further enhance its value.

Keywords: fertility, age of the mother at childbearing, value of time, time competence of the individual, ideal age.

Cite: Ryngach, N. O., & Vlasyk, L. Y. (2021). Tsinnist' zdorovia v Ukraini: vid deklaratsiyi do realizatsiyi [The Value of Health in Ukraine: from Declaration to Implementation]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and social economy*, 2 (44), 74-91.

УДК 364.2, 316:61(614)(477)

JEL CLASSIFICATION: J17, I12, I18, H51, D 46

Н. О. РИНГАЧ, д-р наук з держ. упр., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: n_ryngach@ukr.net

ORCID 0000-0002-5916-3221

Л. Й. ВЛАСИК, асистент кафедри соціальної медицини
та організації охорони здоров'я

Буковинський державний медичний університет

58002, Україна, Чернівці, Театральна пл., 2

E-mail: lyubov.vlasyk@gmail.com

ORCID 0000-0002-9241-5152

ЦІННІСТЬ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ: ВІД ДЕКЛАРАЦІЇ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ

Здоров'я є загальновизнаною цінністю та передумовою повноцінного життя, праці і соціальної реалізації людини, задоволення матеріальних і духовних потреб, її економічної, політичної, наукової, культурної діяльності. Метою статті було на основі сучасних підходів до сутності цінності здоров'я та належних позицій, задекларованих законодавством України, продемонструвати місце здоров'я та його охорони в ієрархії загальнолюдських цінностей; за результатами різних соціологічних досліджень охарактеризувати рівень відповідності реальної профілактичної активності проголошеній цінності здоров'я. Застосовано метод контент-аналізу (для вивчення сучасних поглядів на цінність здоров'я та відображення його у національному законодавчому полі) та соціологічний метод (для оцінки рівня відповідності між задекларованою цінністю здоров'я та реальною активністю, спрямованою на його збереження та укріплення). Здійснено компаративний аналіз низки опитувань населення (їх фрагментів), виконаних в Україні та за кордоном, що стосувалися важливості категорії здоров'я у переліку життєвих цінностей, пріоритетності витрат державного бюджету, розуміння громадянами європейських цінностей тощо. Проаналізовано результати дослідження з вивчення медичної активності економічно активного населення (18—69 років) Чернівецької області та опитування населення працездатного віку (18—59 років) у

Дніпропетровській області¹. Також проаналізовано дані дослідження профілактичної активності лікарів первинної ланки у царині промоції здорового способу життя та усунення чинників ризику основних неінфекційних захворювань. Проведено паралелі з іншими соціологічними дослідженнями. У статті проілюстровано різницю між проголошенням основним законом (Конституцією України) найвищої соціальної цінності життя і здоров'я людини, та пріоритетності охорони здоров'я як напряду державної діяльності (Основами законодавства України про охорону здоров'я); поставленими задачами з реалізації країною Цілей Сталого Розвитку та розподілом видатків Державного бюджету України на поточний 2021 рік (зокрема, обсягом і часткою, виділеними на охорону здоров'я).

У роботі доведено наявність соціально значущої проблеми значної розбіжності між ступенем проголошеної людьми цінності здоров'я та реальною діяльністю з його збереження і укріплення. Обґрунтовано необхідність відображення концепції цінності здоров'я у соціальній політиці країни загалом та політиці у сфері громадського здоров'я зокрема; у повсякденній медичній практиці, передусім завдяки реальному пріоритетові профілактичної складової. Необхідними умовами втілення концепції цінності здоров'я визначено спадкоємність формування і реалізації політики при зміні урядів, стабільність та достатність наданих для її реалізації ресурсів та розвиток системи, орієнтованої на пацієнта (*patient-centered system*).

Ключові слова: здоров'я, цінність, профілактична діяльність, соціологічне дослідження.

Здоров'я — це не все,
але все без здоров'я — ніщо.
Сократ

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Здоров'я для переважної більшості людей посідає найвищий щабель у ієрархії цінностей, його природна, абсолютна і повсякчасна життєва цінність є загальновизнаною. Ціннісно-соціальна модель здоров'я позиціонує здоров'я як цінність та передумову повноцінних життя, праці і соціальної реалізації, задоволення матеріальних і духовних потреб, а також здійснення економічної, політичної, наукової, культурної діяльності та виконання життєвих планів. Стаття 3 Конституції України проголошує найвищою соціальною цінністю життя і здоров'я, честь і гідність людини, її недоторканність і безпеку [1]. Природно, що цінність здоров'я визначає і важливість його охорони. Так, Основами законодавства України про охорону здоров'я (Стаття 12) визнано, що «охорона здоров'я є пріоритетним напрямом державної діяльності» [2].

Цінність здоров'я, як і низка інших цінностей, є предметом вивчення аксіології. Осмислення принципів, що детермінують вибір індивідом (супільством) діяльності або поведінки, цікавило філософів починаючи з Сократа і Платона. Свій внесок у вчення про цінності зробили І. Кант, Г. Гегель, М. Вебер та інші. Мільтон Рокіч (Milton Rokeach), розуміючи під цінністю сталу впевненість у принциповій перевазі деяких цілей або способів існування перед іншими, розмістив здоров'я серед термінальних цінностей

¹ Опитування на регіональному рівні було репрезентативним для конкретних вікових інтервалів (18—69 років для Буковини та 18—59 років для Дніпропетровської області).

(стосовно яких у людини є стійке переконання, що ця кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути) [3]. Відповідно до його концепції, ціннісні орієнтації особистості так або інакше взаємодіють і впливають на суспільні явища.

Незважаючи на те, що у останні десятиріччя концепція цінності відіграла ключову роль у системі охорони здоров'я, а нововведення у медичній практиці та зростаюче значення орієнтованості на пацієнта сприяли приверненню уваги світового медичного співтовариства до цих питань, повного консенсусу щодо значення поняття «цінності» все ще не досягнуто [4, 5]. Різні стейкхолдери (пацієнти, лікарі або інші медичні працівники, фахівці з громадського здоров'я, політики тощо) зазвичай мають різні уявлення про те, які саме компоненти цінності є головними. Часто спостерігається проведення паралелей між цінністю у широкому сенсі і вартості (тобто власне ціни); між цінністю здоров'я і цінністю охорони здоров'я. Джефф Елтон (Jeff Elton) вважає, що цінність охорони здоров'я визначено трьома основними компонентами:

- 1) значуща терапевтична цінність для пацієнта — тобто позитивний ефект з подовження життя і підвищення / збереження його якості, продуктивності та бажаний очікуваний вплив на перебіг захворювання / розладу здоров'я;

- 2) зміни у вартості, якості та передбачуваності для медичного працівника, який надає послугу;

- 3) компенсація ризиків, які несе платник (байдуже, державний платник або приватний) [6].

Різні парадигми системи охорони здоров'я охоплюють різні значення цінності, але такі складові, як спільне прийняття рішень та розширення можливостей пацієнтів визнано чи не основними ознаками концепції цінності життя.

Основами законодавства України про охорону здоров'я визначено спільну відповідальність суспільства і держави «за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України», що має забезпечуватися пріоритетністю охорони здоров'я і включає в себе «поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, вдосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя» [2].

Спеціальні розвідки відповідності задекларованої важливості і цінності здоров'я в Україні не проводились, що ініціювало проведення нашого дослідження. Актуальність його зумовлена також тим, що Україна взяла на себе зобов'язання з досягнення чи не однієї з найважливіших для пересічного громадянина і всього народу країни Цілей Сталого Розвитку (ЦСР) — Цілі 3 «Міцне здоров'я і благополуччя», що важко здійснити без нерозривного зв'язку задекларованого на рівні головних законів усвідомлення цінності здоров'я та скоординованої діяльності всіх зацікавлених сторін щодо його збереження, укріплення та охорони [7, с. 21—29].

Мета статті: на основі сучасних підходів до цінності здоров'я, їх відображення у законодавстві України продемонструвати місце здоров'я і його охорони в ієрархії загальнолюдських цінностей; за результатами соціологічних досліджень охарактеризувати рівень відповідності реальної профілактичної активності населення та медичних фахівців проголошеній цінності здоров'я.

Наукова новизна полягає у підтвердженні даними аналізу законодавства України та опитувань громадян невідповідності між задекларованою цінністю здоров'я та реальною діяльністю, спрямованою на формування, збереження і укріплення здоров'я (інвестування ресурсів, часу та зусиль) з боку населення, уряду та суспільства.

Методи дослідження: контент-аналіз (для вивчення сучасних поглядів на цінність здоров'я та відображення його у національному законодавчому полі) та соціологічний (для оцінки рівня відповідності між задекларованою цінністю здоров'я та реальною активністю, спрямованою на його збереження та укріплення). Для компаративного аналізу використано результати як власних, так і інших досліджень (характеристики яких надано нижче). Зокрема, в дослідженнях, де брали участь автори (особисто або у співпраці), фігурували фрагменти опитування населення і медичних фахівців Чернівецької області у 2017—2018 рр. (з метою вивчення медичної активності економічно активного населення та характеристики профілактичної активності лікарів первинної ланки у царині промоції здорового способу життя та усунення чинників ризику основних неінфекційних захворювань); а також витяг з опитування у Дніпропетровській області в рамках проекту «Поліпшення здоров'я на службі у людей» (2017) у частині отриманої інформації щодо дій зі збереження власного здоров'я.

Аналіз попередніх досліджень. На конференції «Прискорити прогрес на шляху до забезпечення здорового і благополучного життя для всіх жителів Європейського регіону ВООЗ» (Любляна, Словенія, 11—13.06.2019), було проголошено, що цінності, які стосуються права людини на здоров'я і медичну допомогу, мають ключове значення на шляху до сталого розвитку та створення інклюзивного суспільства [8, с. 10]. До цих цінностей зараховують: соціальну справедливість; доступ до медичної допомоги і можливостей оздоровлення; солідарність; стійкість; право участі у прийнятті рішень; повагу людської гідності; відсутність дискримінації та прозорість і підзвітність. Вивчення окремих аспектів цінності здоров'я (або його охорони), визначення ролі здоров'я як чинника національної безпеки та конкурентоспроможності країни, аналіз факторів впливу на стан здоров'я тощо були об'єктом дослідження вітчизняних і зарубіжних учених [4, 9—11]. Класичною є праця американських науковців Майкла Ю. Портера та Елізабет Ольмстед Тайсберг (М. Е. Porter, Е. Olmsted Teisberg) з висвітлення особливостей конкурентної боротьби в охороні здоров'я, не завжди спрямованої

на створення цінності для пацієнтів (наявність безрезультатної конкуренції без створення додаткової вигоди для всіх учасників) та обґрунтування потреби кардинальної трансформації її суті шляхом радикального переосмислення [9]. Чіара Марзораті та Габрієла Праветтоні (С. Marzorati, G. Pravettoni) аналізували, як наявність цінності може вплинути на медичну практику, привертаючи увагу до нової парадигми системи охорони здоров'я, що базується на цінності (*value-based medicine*). Така парадигма поєднує кращі наявні наукові докази та факт досягнення певної індивідуальної цінності людиною, яка отримує профілактичну / лікувальну допомогу. Цінність визначається як співвідношення значущості результатів втручання та витрачених на його здійснення ресурсів. Тобто основною є цінність з точки зору індивідууму, а не окремо доступність (зокрема, прийнятна ціна), економічність, комфортність або задоволеність сервісом. Джозеф П. Коен (Joseph P. Cohen) вважав, що цінність охорони здоров'я для пацієнта (або іншого замовника послуг) вимірюється ефектом, отриманим від витрачання коштів. Він акцентував увагу на важливості не лише обсягу наданих послуг, а їх наслідків (результатів) при визначенні платниками податків та політиками ефективності діяльності систем охорони здоров'я [12]. На нашу думку, визнання Конституцією України життя і здоров'я людини найвищою соціальною цінністю (поряд з честю, гідністю, недоторканністю й безпекою), акумулює у собі не лише філософські і загальносуспільні аспекти власне цінності здоров'я як передумови повноцінної життєдіяльності, а й більш прикладні і вузькі (цінність охорони здоров'я).

Попри спільні погляди на сутність цінності здоров'я, не можемо поділити позицію А. С. Свінціцького про те, що виключно «лікар виступає гарантом його (здоров'я) збереження, захисту та зміцнення» [13], адже Основами законодавства України про охорону здоров'я визначено **спільну** відповідальність суспільства і держави перед сучасним і майбутніми поколіннями України за рівень здоров'я і збереження генофонду народу [2].

Усвідомлення цінності здоров'я нерозривно пов'язане з формуванням культури здоров'я — ширшого, ніж «здоровий спосіб життя», поняття, яке не просто проявляється в здорових життєвих звичках особистості, а стає критерієм оцінки способу її буття [14]. Саме ціннісне ставлення до здоров'я є тим елементом, що зв'язує у єдину тріаду «здоров'я — здоровий спосіб життя — культура здоров'я» [15, с. 11]. Російський психолог А. М. Мітяєва вважає здоровий спосіб життя (ЗСЖ) мірою цивілізованості окремої людини і суспільства в цілому, що складається з орієнтації на здоров'я як на абсолютну життєву цінність, на ідеали особистості, сім'ї, нації й природи, з ефективних заходів щодо належного харчування, освіти, фізкультури та підтримання гігієни тіла й духу. О. І. Міхеєнко фокусує увагу на ЗСЖ як творчо-практичній діяльності, спрямованій на активне, свідоме і цілеспрямоване використання знань, розвитку умінь їх застосовувати для ре-

алізації принципів оптимальної рухової активності, раціонального харчування та, що немаловажно, позитивного мислення [15, с. 238—244].

Філософські погляди на сутність здоров'я, на відміну від медичного та економічного підходів, аналізують у цьому феномені не лише певну характеристику фізичного, психічного та соціального благополуччя, не фіксовану частку людського капіталу, а насамперед відновлюваний (що може як втрачатися, так і відновлюватися) резерв життєдіяльності і самореалізації. О. Кудрявцева (Е. Kudryavtseva) у здоров'ї вбачає соціально-демографічну категорію, яка відображає спроможність членів певного суспільства повноцінно виконувати функцію подальшого розвитку та вести такий спосіб життя, що забезпечує збереження, зміцнення і розвиток цієї здатності [16]. Усе це визначає цінність здоров'я і виявляється в різних типах діяльності — перш за все в успішній трудовій, що свідчить про прагнення членів суспільства виконувати покладені на них трудові обов'язки і тим самим сприяти своєму розвитку як певної цілісності. Примноження здоров'я визнано одним із провідних показників людського розвитку [15].

Надзвичайно цікавими є недавні результати соціологічного дослідження щодо пріоритетності державних витрат у Російській Федерації. За даними опитування економічно активного дорослого населення (старше 18 р.) у жовтні 2020 р. [17], саме охороні здоров'я і спорту слід було б бути пріоритетною статтею держбюджету (респонденти могли вибрати не більше 3 варіантів). Так, 1600 росіян з 355 населених пунктів усіх округів країни відповідаючи на питання, куди, на їхню думку, в першу чергу держава має витрачати гроші, надавали перевагу охороні здоров'я й спорту та освіті. Більшість опитаних (52 %) головною статтею витрат назвали охорону здоров'я та спорт (57 % жінок та 47 % чоловіків).

Таблиця 1. Розподіл відповідей респондентів щодо пріоритетності витрат державного бюджету на певні сфери, Російська Федерація, 2013, 2020 рр., %

Варіант відповіді (рейтинг за 2020 роком)	2013	2020
Охорона здоров'я і спорт	48	52
Освіта	51	50
Соціальна політика	30	30
Національна економіка	27	28
Житлово-комунальне господарство	29	26
Охорона довкілля	18	22
Нацбезпека та правоохоронна діяльність	21	16
Національна оборона	22	12
Культура, кінематографія й ЗМІ	4	3

Джерело: [17].

Половина (50 %) визнають освіту першочерговою сферою інвестицій влади. За пріоритетність фінансування соціальної політики висловились 30 % респондентів. Звичайно, і розвиток економіки (одного з основних джерел надходження коштів до бюджету) назвали пріоритетним 30 % опитаних. Відзначено, що за останні сім років думки росіян стосовно формування видатків бюджету країни змінились — опитані вважали, що фокус із національних безпеки і оборони має зміститися до охорони здоров'я, освіти і екології (табл. 1). Порівняно з аналогічним дослідженням 2013 р., частка громадян, що вважали одними з найважливіших витрати на національну оборону, зменшилась на 10 п. п. (з 22 % до 12 %).

В Основах законодавства України про охорону здоров'я проголошено, що «громадяни України зобов'язані піклуватись про своє здоров'я та здоров'я дітей, не шкодити здоров'ю інших громадян» [1, Ст. 10]. Розуміння власної відповідальності за стан здоров'я поступово поширюється на теренах України. Так, на сайті Демидівської сільської ради (Рівненська область) зазначено, що здоров'я, яке дає змогу жити повноцінним життям і приносити користь суспільству, не є виключно власною справою кожної людини. Підкреслено, що багато в чому здоров'я залежить від самих людей. Громаду закликають зробити вибір на користь свого здоров'я [18].

Розбіжності у значущості цінності здоров'я «на словах» та «на ділі» чи не найкраще характеризує те, скільки (і яких) спільних та особистих ресурсів суспільство готове витратити для забезпечення гарного здоров'я, а також чи дійсно ця готовність підтверджена реальними діями.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Один із способів вимірювання цінності здоров'я для населення — соціологічне дослідження з метою вивчення думки стосовно того, скільки суспільство має витратити на охорону, формування і укріплення здоров'я. Ці кошти слід розцінювати не лише як витрати на «утримання» галузей соціальної сфери чи підтримку соціально вразливих (у т. ч. через наявність розладу здоров'я) верств населення, а як інвестиції в людський розвиток, що спрямовуються на посилення соціальної орієнтації економічної системи загалом — накопичення людського капіталу, справедливий розподіл суспільних благ, забезпечення високого рівня життя населення, гарантованого мінімуму медичних послуг, досягнення соціальної стабільності, стимулювання економічного зростання [19]. Тому крім оцінювання суб'єктивної думки пересічного громадянина про належне фінансування галузі важливо здійснити аналіз Державного бюджету на поточний рік (зокрема, частки витрат на охорону здоров'я).

Багато років поспіль в Україні обговорювалось питання щодо неприпустимості виділення на охорону здоров'я частки валового внутрішнього продукту (ВВП), що коливалась на межі близько 3 %. Світовий досвід свідчить, що на рівні, нижчому за 5 %, ефективної охорони здоров'я у країні марно

очікувати. Лише у 2017 р. у Законі України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» [20] з'явилася декларація того, що обсяг коштів Держбюджету України, що спрямовуються на реалізацію програми медичних гарантій, щорічно визначається в Законі України про Державний бюджет України як частка ВВП «не менше 5 % валового внутрішнього продукту України», а видатки на програму медичних гарантій є захищеними статтями видатків бюджету. Однак у 2020—2021 рр. дію абзацу першого частини п'ятої статті 4 цього закону зупинено [21]. Згідно з розподілом видатків Державного бюджету України на 2021 рік, на Міністерство охорони здоров'я України (Код програмної класифікації видатків та кредитування державного бюджету 2300000) припадало 150 411 707,6 тис. грн, з них на Національну службу здоров'я України — 123 832 160,4 тис. грн. Для порівняння: видатки на Апарат Верховної Ради України склали 2 530 742,7 тис. грн, на «Громадське здоров'я та заходи боротьби з епідеміями» — 2 121 032,8, а на вартісну позицію «Спеціалізована та високоспеціалізована медична допомога, що надається загальнодержавними закладами охорони здоров'я» — 1 478 105,7 тис. грн [21]. Також у бюджеті-2021 не було передбачено спеціального коронавірусного фонду. Відповідно до п. 24 Статті 14, у 2021 році кошти, отримані до спеціального фонду Державного бюджету України, спрямовуються (одночасно з іншими 23 напрямками) на здійснення заходів, пов'язаних з вакцинацією населення і запобіганням поширенню на території України COVID-19, боротьбою з його наслідками та збільшення заробітної плати працівникам медичних закладів за рішеннями КМУ (у разі потреби з відкриттям нових бюджетних програм, включаючи трансферти місцевим бюджетам), погодженими з Комітетом ВРУ з питань бюджету. Згідно з внесеними змінами (від 29.01.2021 та від 15.04.2021), на проведення вакцинації населення від гострої респіраторної хвороби COVID-19 було виділено 2 600 000 тис. гривень.

Можна прогнозувати, що проголошене зростання зарплат медиків, якщо і відбуватиметься, то скоріше всього, за рахунок зростання окладів бюджетної сфери через підвищення мінімальної зарплатні, і у малопомітних розмірах, що у поєднанні з недостатнім соціальним та фізичним захистом неминує відбиватиметься на відтоку медичних працівників на роботу за кордон або до інших сфер зайнятості.

Соціологічні дослідження. Зважаючи, що окремого репрезентативного тематичного дослідження взаємозв'язку рівня відповідності між задекларованою цінністю здоров'я та реальною активністю населення, спрямованою на його збереження та укріплення, не проводилось, для аналізу було використано окремі аспекти різних опитувань, дотичних до теми.

Мета соціологічного дослідження «Українське суспільство та європейські цінності» (2017), яке провів Київський інститут проблем управління імені Горшеніна у співпраці із Представництвом Фонду імені Фрідріха Ебер-

та в Україні та Білорусі — продемонструвати, що дорослі (старші 18 років) громадяни розуміють під європейськими цінностями, і дослідити механізми формування цих уявлень. Після фокус-групових дискусій серед осіб віком 18—65 років у трьох великих містах (Києві, Львові, Дніпрі), результати яких було використано при розробці анкети загальноукраїнського опитування, проведено *face-to-face* інтерв'ю респондентів у віці 18+ у всіх регіонах України, окрім окупованих територій АР Крим та Донбасу (N2000). Дослідження показало, що у свідомості українців домінують цінності особистого благополуччя: здоров'я, успіх, достаток, сім'я, відсутність стресів (дещо рідше — особистісний розвиток); на сходинку нижче знаходились пов'язані із ними цінності патерналістського спрямування (якісні і доступні (краще безкоштовні) освіта і медицина, гідні пенсії, соціальні виплати тощо) [22, с. 13]. Не залишилися осторонь і економічні детермінанти здоров'я — забезпеченість робочими місцями, адекватність цін на товари і послуги отримуваним доходам, стабільність. При опитуванні застосовано перелік цінностей, розроблений у рамках міжнародного проекту «Євробарометр» під егідою Європейської Комісії. Хоча у пропонованому респондентам переліку безпосередня позиція здоров'я відсутня, ряд складових прямо або опосередковано його стосуються. Так, для респондентів найбільшою цінністю із цього переліку стали «мир» (56,6 %), «**цінність людського життя**» (42,7 %) та «**права людини**²» (33,3 %), тобто ті, які безвідривно пов'язані зі здоров'ям та правами на його охорону. Щодо першої цінності можна дискутувати, але всі погодяться, що за відсутності миру можливості збереження здоров'я і власне життя та отримання необхідної медичної допомоги стають проблематичними...

Цікаво, що українці досить критично ставляться до власної налаштованості на вагому запоруку здоров'я — дотримання здорового способу життя. Так, відповідаючи на запитання «Чи Ви погоджуєтеся з твердженням... *В порівнянні з українцями європейці ведуть здоровіший спосіб життя?*», 62 % респондентів відповіли ствердно. Також 81,3 % з них згодні, що європейці у порівнянні з українцями: більше схильні підтримувати порядок у громадських місцях (що зменшує ризик неприродної смерті або фізичних та психічних травм); а також більше піклуються про вразливі категорії громадян (79,6 %); є більш законослухняними (75,4 %); більше схильні планувати своє життя (71,7 %); що також безпосередньо відображається на особистому здоров'ї та здоров'ї нації [22, с. 21]. Підкреслимо, що ті громадяни України, які визначились із позитивною позицією щодо євроінтеграції, зазвичай частіше мають більш несуперечливе уявлення про європейські цінності, аніж «євроскептики». П. Газізулліна (P. Gazizullina) усвідомлення цінності тривалого і здорового життя запропонувала вклю-

² Виділено авторами.

чити до групи соціокультурних детермінант (поряд із довірою до держави, схильністю до індивідуалізму, патерналізму тощо) [23, с. 75].

Чи не найвичерпніше національне соціологічне дослідження Інституту соціології НАН України — лонгітудне опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» щорічно традиційно ставить запитання про те, наскільки важливими для людини є певні категорії із переліку складових життя, та оцінює відповіді за 5-ти бальною шкалою, де 1 — «зовсім неважливо», а 5 — «дуже важливо». Позиція «Міцне здоров'я», оцінена у 4,8 бала, продемонструвала високий ступінь важливості особисто для респондента зазначеної категорії (для порівняння — «Міцна сім'я» — 4,7; «Матеріальний добробут» — 4,6; «Цікава робота» — 4,1 бала) [24]. У 2019 р. 36,6 % опитаних українців повідомили, що їм не вистачає здоров'я (у кризовому 1996 р. не вистачало його 51,8 %), та ще 20,4 % не впевнені у цьому. Можна прогнозувати, що опитування після 2020 року проілюструє вищі цифри...

Цікаво, що на запитання *«За останні 5 років в нашій країні відбулося багато змін, які по-різному відбилися на житті кожного українця. Спробуйте оцінити, які з цих змін найбільш позитивно вплинули на життя в країні?»* у 2019 р. чверть (25,1 %) респондентів, проаналізувавши власне сприйняття та окремі запропоновані зміни в системі охорони здоров'я (вільний вибір власного лікаря, програма «Доступні ліки»), віддали свій голос саме за них. Але їхня частка виявилась меншою проти 35,2 % респондентів, які вважали ці зміни такими, що негативно відбилися на їх житті та житті інших...

Відповідаючи на запитання *«Які напрями розвитку мають бути головними на сьогодні?»*, опитані надали перевагу саме здоров'ю людини (табл. 2), що очолювало рейтинг, при цьому частка тих, хто обрав його одним із найголовніших напрямів, проти 2017 року зросла. Слід зауважити, що хоча запитання сформульовано по-іншому, якщо порівняти з росій-

Таблиця 2. Розподіл відповідей респондентів щодо головних напрямів розвитку в Україні, 2017, 2019 рр., %

Напрямок розвитку	2017	2019
Здоров'я людини	42,7	47,0
Інноваційний розвиток економіки	43,8	46,3
Обороздатність	19,3	30,9
Розбудова державності	17,4	28,2
Енергетична безпека	23,1	26,0
Раціональне природокористування	18,9	17,7
Нанотехнології та інші наукомісткі технології	17,9	13,0
Розвиток людської особистості	13,3	13,0
Важко відповісти	11,6	6,3

Джерело: [24, с. 451].

ським опитуванням щодо пріоритетності державного фінансування (а співставлення між обома опитуваннями обмежується неоднорідністю вибірки), суть отриманих результатів однозначно вказує на зростання усвідомлення населенням обох країн цінності здоров'я.

Представлені нижче дослідження мали власні задачі, але тим не менш надали вагомий результат для досягнення цілей статті. Так, анкета для економічно активного населення Буковини містила запитання щодо поширеності поведінкових чинників ризику, самооцінки здоров'я та досвіду звернень до медичних закладів (2018). Під час репрезентативного опитування населення у віці 18—69 років Чернівецької області (N=254) кожен другий з респондентів (50,4 %) назвав себе достатньо активним щодо збереження свого здоров'я. При цьому прослідковувався зв'язок між: проголошенням активності зі сприяння здоров'ю та обмеженням солодкого; заняттями фізичними вправами не менше 30 хв. декілька разів на тиждень та достатнім споживанням фруктів та овочів. Натомість куріння та вживання алкоголю не приймалися до уваги як такі, що не відповідають діям зі збереження здоров'я. Таким чином, виявилось, що про самозбережувальну активність повідомляли респонденти з наявними поведінковими чинниками ризику захворювань, а кожний п'ятий опитаний з тих, хто вважав себе активним, мав 3—4 чинники ризику. В цій групі дещо більше половини зверталися до сімейного лікаря (дільничного терапевта) упродовж останніх 12 місяців. Зазвичай виникнення певного захворювання призводило до підвищення медичної активності (зокрема, звернень за медичною допомогою). Однак досить значна (16 %) частина респондентів, які повідомляли про наявність неінфекційної хвороби, тим не менш ні до кого з її приводу не зверталися, пояснюючи це передусім зайнятістю [25].

Натомість у іншому опитуванні лікарі первинної ланки цього ж регіону проілюстрували власну профілактичну активність, зокрема, щодо мінімізації основних факторів ризику, визначення форм та засобів такої діяльності, виявлення наявних перешкод. Зазначимо, що пунктом 9 Переліку медичних послуг з надання первинної медичної допомоги передбачено «надання консультативної допомоги, спрямованої на усунення або зменшення звичок і поведінки, що становлять ризик для здоров'я (тютюнокуріння, вживання алкоголю, інших психоактивних речовин, нездорове харчування, недостатня фізична активність тощо) та формування навичок здорового способу життя» [26]. Отже, консультування щодо здорового способу життя входить до функціональних обов'язків фахівців. При цьому, як засвідчило дослідження, матеріальне забезпечення такого консультування нерідко є незадовільним, часто кошти на засоби профілактики не передбачені, а відповідальність за його проведення покладено винятково на самого лікаря. Так, фокус-опитування лікарів первинної медичної допомоги (N103, з яких 62,1 % — сімейні лікарі, 37,9 % — дільничні терапевти) у Чернівецькій об-

ласті за спеціально розробленою анкетой показало, що 4/5 повідомили про проведення ними профілактичного консультування щодо 4-х основних факторів ризику неінфекційних захворювань (найрідше — щодо ризику зловживання алкоголем). Проблемами, що перешкоджають превентивній активності, лікарі назвали повну відсутність або недостатність числа готових пам'яток для пацієнта та технічних засобів (65,05 % та 61,17 % відповідно); недостатнє забезпечення папером для надання пацієнтам інформаційних матеріалів, які можна було б виготовити власноруч (63,11 %). Також фахівці нарікали на брак транспорту (64,08 %) та робочого часу і перевантаженість (44,66 %), насамперед це стосувалось сімейних лікарів та лікарів у сільській місцевості. Це кореспондується із результатами більш раннього репрезентативного дослідження серед населення Дніпропетровської області віком від 18 до 60 років (2017) у рамках проекту «Поліпшення здоров'я на службі у людей», яке підтвердило значне поширення серед опитаних основних факторів ризику. Респонденти вказали, що медичні працівники стимулювали зміни способу життя лише у досить незначній частці (11,7 %) випадків реальних зрушень у поведінці [27, 28].

Незважаючи на досить високу проголошену цінність здоров'я, гарну поінформованість щодо необхідності активної діяльності для формування здоров'я, збереження або належної поведінки у разі його розладів, конкретні профілактичні дії (в т. ч. з метою мінімізації факторів ризику) як населення, так і лікарів не можна вважати адекватними. У цьому аспекті ще раз хотілося б наголосити на потребі підвищення рівня грамотності з питань здоров'я / санітарної грамотності (*health literacy*, СГ). Нам найбільш імпонує дефініція, представлена Міжнародним союзом медико-санітарної просвіти й укріплення здоров'я (*IUNPE*) [29], яка визначає практичне розуміння грамотності з питань здоров'я як «комбінацію особистих компетенцій і ситуативних ресурсів, необхідних людям для отримання, розуміння, оцінки й застосування інформації та послуг для прийняття рішень стосовно здоров'я. Сюди входить, серед іншого, спроможність доносити до інших, відстоювати та приводити до виконання ці рішення».

Поділяємо думку фахівців ВООЗ, що СГ знаходиться на перетині здатностей і компетенцій особистості та складного комплексу послуг, організацій й систем не лише в рамках громадського здоров'я, а й у суспільстві в цілому. Очевидно, для того, щоб всі організації й системи змогли надати пріоритетного значення грамотності з питань здоров'я, саме на систему громадського здоров'я і медичні організації покладено функцію з діяльного і наполегливого сприяння включенню такої грамотності до відповідних заходів політики, повсякденної медичної практики та досліджень [29, 30].

Перехід від слів до справ, трансформація абстрактної задекларованої цінності здоров'я у реальну ефективну діяльність з її втілення у повсякденне життя (тобто заходи з формування, підтримки, охорони і відновлення

Рис. 1. Схема циклічності і безперервності взаємодії фахівців у сфері громадського здоров'я, населення і соціального середовища

Джерело: адаптовано з [29, с. 27].

жатись у соціальній політиці країни, насамперед у сфері громадського здоров'я, впливати на спадкоємність у часі такої політики при зміні урядів і правлячих партій, на розмір, якість і стабільність наданих для її реалізації ресурсів, і, звичайно, на повсякденну медичну практику та поширення системи, орієнтованої на пацієнта (*patient-centered system*).

Висновки і перспективи подальших досліджень.

1. Виявлено певну розбіжність між проголошенням основним законом — Конституцією України — найвищої соціальної цінності життя і здоров'я людини (і відповідно, Основами законодавства України про охорону здоров'я — пріоритетності охорони здоров'я як напряму державної діяльності); сприйняттям урядом і народом України загальнолюдської цінності здоров'я як необхідної передумови розвитку і одночасно його бажаного результату, віддзеркаленому у поставлених задачах з реалізації країною Цілей Сталого Розвитку; та розподілом видатків Державного бюджету України на поточний 2021 рік, зокрема, обсягом і часткою, виділеними на охорону здоров'я.

2. Аналіз результатів, отриманих у низці соціологічних досліджень (даних загальнонаціональних опитувань населення у частині взаємозв'язку задекларованої цінності здоров'я та профілактичної активності, а також досліджень за участі авторів у різних регіонах (на Заході і Сході України)), довів наявність проблеми значної невідповідності ступеня проголошуваної людьми цінності здоров'я реальній їх діяльності з його збереження і укріплення. Це підтверджено відповідями респондентів стосовно визнан-

здоров'я) неможливі без мобілізації зусиль та результативної взаємодії у сприятливому соціальному середовищі самого населення, спеціалістів різного фаху, включаючи і політиків найвищого рангу (рис. 1). Суть цієї схеми у циклічності і безперервності такої взаємодії, її чутливості до взаємопов'язаних змін обізнаності, поведінки на індивідуальному і громадському рівнях, усталених суспільних стереотипів та соціальних й політичних зрушень.

Цінності, що стосуються права людини на здоров'я і медичну допомогу, є наріжним каменем у розбудові справедливої держави. Ключова теоретична концепція цінності здоров'я має безпосередньо відобра-

ня факту меншої налаштованості на дотримання здорового способу життя порівняно з європейцями; бачення себе активними зі збереження власного здоров'я з одночасним курінням та вживанням алкоголю; нехтування звернень за медичною допомогою у разі наявності хвороби. Парадоксально, але це відбувалось на тлі виявленого домінування у свідомості українців цінності здоров'я як частини особистого благополуччя, високого ступеня важливості категорії здоров'я у переліку складових життя.

3. Цінність здоров'я як ключова теоретична концепція має безпосередньо впливати на соціальну політику, зокрема, на політику у сфері громадського здоров'я, і на повсякденну медичну практику, передусім завдяки реальному пріоритетові профілактичної складової та розвиток системи, орієнтованої на пацієнта, а також підвищення рівня санітарної грамотності на різних рівнях шляхом скоординованої міжгалузевої співпраці та відповідної налаштованості населення і фахівців на тлі створення сприятливого соціального оточення.

Корисним було б проведення репрезентативного соціологічного дослідження на всій території України за спеціально розробленим дизайном (або розробленою методологією та інструментарієм).

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 (ред. від 01.01.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 12.04.2021).
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ, ред. від 23.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення 02.05.2021).
3. Rokeach M. The Nature of Human Values. Free Press, New York, USA, 1973.
4. Marzorati C., Pravettoni G. Value as the key concept in the health care system: how it has influenced medical practice and clinical decision-making processes. *J Multidiscip Health*; No. 10. P. 101–106. URL: <https://doi.org/10.2147/JMDH.S122383>
5. Porter M. E. What is value in health care? *N Engl J Med*. 2010. No. 363(26). P. 2477–2481.
6. Elton J. What does 'value' mean in Healthcare? URL: <https://www.reutersevents.com/pharma/column/what-does-value-mean-healthcare>
7. Sustainable Development Goals Ukraine 2019. Monitoring report / Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine and State Statistics Service of Ukraine, UNICEF in Ukraine, 2020. 84 p.
8. Healthy, prosperous lives for all in the European Region. High-level Conference on Health Equity (Ljubljana, Slovenia, 11-13 June 2019). Background paper. Copenhagen, 2019. 24 p.
9. Портер М., Ольмстед Тайсберг Э. Переосмысление системы здравоохранения. Как создать конкуренцию, основанную на ценности и ориентированную на результат. Киев, 2007. 620 с.
10. Рингач Н. О. Здоров'я як складова людського капіталу та запорука розвитку. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Економічні науки. Вип. 11. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 249–258.
11. Богатирьова Р. В. Детермінанти здоров'я та національна безпека : монографія / ред. Ю. І. Кундієв. Київ, 2011. 446 с.

12. Cohen J. P. Is There a Future for Value-Based Contracting? *Value in Health*. Vol. 23. Is. 4. P. 416—417.
13. Свінціцький А. С. Здоров'я населення як важливий чинник державотворення та національної безпеки. *Практикуючий лікар*. 2013. № 2. С. 7—13.
14. Митяева А. М. Здоровьесберегающие педагогические технологии : учеб. пособие. Москва: Академия, 2012. 202 с.
15. Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження : колективна монографія / за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука. Харків, 2017. 488 с.
16. Кудрявцева Е. Н. Здоровье человека: проблемы, суждения. *Вопросы философии*. 1987. № 12. С. 98—109.
17. Исследовательский центр портала Superjob.ru, 8.10.2020. URL: <https://www.superjob.ru/research/articles/112487/zdravoohranenie-i-obrazovanie-dolzhen-byt-prioritetnymi-statuyami-gosbyudzheta/> (дата звернення: 18.04.2021).
18. Здоров'я — найбільше багатство людини й нації! / Сайт Демидівської сільської ради. URL: <https://demydivska-gromada.gov.ua/news/14-36-42-21-03-2018/> (дата звернення: 12.04.2021).
19. Лободіна З. Бюджетне забезпечення охорони здоров'я: детермінанти впливу на людський розвиток. *Світ фінансів*. 2013. № 1. С. 75—86.
20. Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text>
21. Закон України «Про Державний бюджет України на 2021 рік» від 15.12.2020 № 1082-IX (ред. від 01.05.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-IX#Text> (дата звернення: 02.05.2021).
22. Українське суспільство та європейські цінності / звіт за результатами соціологічного дослідження. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf> (дата звернення: 03.05.2021).
23. Gazizullina P. Socio-economic determinants of adolescent health in Russia. *Population and Economics*. 2018. Vol. 2. Is. 3. P. 70—113.
24. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 6 (20) / Гол. редактори В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ, 2019. 517 с.
25. Власик Л. Й. Досвід пацієнта та його роль у медичній активності на прикладі економічно активного населення. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2020. № 3 (85). С. 89—97.
26. Наказ МОЗ України від 19.03.2018 № 504 «Про затвердження Порядку надання первинної медичної допомоги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-18#Text> (дата звернення: 12.04.2021).
27. Рингач Н. О., Керецман А. О. Обізнаність щодо здорового способу життя та дотримання його принципів. *Полтавські дні громадського здоров'я : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю* (Полтава, 25.05.2018). С. 15—19.
28. Rynhach N., Sarioglu V., Kanyuka H., Andrieieva I. The Prevalence of the Main Risk Factors for Cardiovascular Diseases According to the Survey of the Working Age Population of Dnipropetrovsk Oblast / Fourth Annual BTRP Ukraine Regional One Health Research Symposium Abstract Directory (Kyiv, 20—24 May 2019). P. 361.
29. Levin-Zamir D., Nutbeam D., Sorensen K., Rowlands G., Van den Broucke S. & Pelikan J. Brief report on the International Union for Health Promotion and Education (IUHPE) position statement on health literacy: a practical vision for a health literate world. *Public Health Panorama*. 2019. Vol. 5. Is. 2—3. P. 206—209.
30. Health literacy. The solid facts / Edit. by I. Kickbusch, J. M. Pelikan, F. Apfel and A. D. Tsouros. Copenhagen, WHO, 2013. 86 p.

REFERENCES

1. Constitution of Ukraine from June 28, 1996, №254k/96-VR. (2020, January 1). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
2. Fundamentals of Ukrainian legislation on health care: Law of Ukraine from November 19 1992, № 2801-XII ed. 02.05.2021. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> [in Ukrainian].
3. Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. Free Press. New York. USA.
4. Marzorati, C., & Pravettoni, G. (2017). Value as the key concept in the health care system: how it has influenced medical practice and clinical decision-making processes. *J Multi-discip Health*, 10, 101-106. <https://doi.org/10.2147/JMDH.S122383>
5. Porter, M. E. (2010). What is value in health care? *N Engl J Med*, 363 (26), 2477-2481.
6. Elton, J. (2014). *What does 'value' mean in Healthcare?* Retrieved from <https://www.reutersevents.com/pharma/column/what-does-value-mean-healthcare>
7. *Sustainable Development Goals Ukraine 2019*. Monitoring report (2020). Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine and State Statistics Service of Ukraine. UNICEF in Ukraine.
8. Healthy, prosperous lives for all in the European Region (2019). *High-level Conference on Health Equity*. Ljubljana, Slovenia. Background paper. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe.
9. Porter, M., & Olmsted Teisberg, E. (2007). *Pereosmysleniye sistemy zdravookhraneniya. Kak sozdat' konkurenciyu, osnovannuyu na tselestnosti i oriyentirovannuyu na rezul'tat* [Redefining Health Care: Creating Value-Based Competition on Results] [in Russian].
10. Rynhach, N. O. (2016). *Zdorovia yak skladova liudskoho kapitalu ta zaporuka rozvytku* [Health as a component of human capital and the key to development]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka. Ekonomichni nauky - Herald Kamianets-Podilsky national Ivan Ohienko university. Economic sciences*, 11. Kamyanets-Podilsky : Medobory-2006. 249-258 [in Ukrainian].
11. Bogatyreva, R. V. (2011). *Determinanti zdorovia ta natsionalna bezpeka* [Determinants of health and national security]. (Y. I. Kundiev, Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
12. Cohen, J. P. (2020). Is There a Future for Value-Based Contracting? *Value in Health*. Vol. 23, Is. 4, 416-417.
13. Svintsitsky, A. S. (2013). *Zdorovia naseleennya yak vazhlyvyi chynnyk derzhavotvorennia ta natsional'noyi bezpeky* [Population health as an important factor in state formation and national security]. *Practitioner*, 2, 7—13.
14. Mityaeva, A. M. (2012). *Zdorov'yesberegayushchiye pedagogicheskiye tekhnologii* [Health-saving pedagogical technologies]. Moscow : Academy [in Russian].
15. Boychuk, Yu. D. (Ed.). (2017). *Zahalna teoriia zdorovia ta zdoroviazberezhennia* [General theory of health and healthcare]. Kharkiv: Publisher Rozhko S. G. [in Ukrainian].
16. Kudryavtseva, E. N. (1987). *Zdorov'ye cheloveka: problemy, suzhdeniya* [Human health: problems, judgments]. *Voprosy filosofii - Questions of philosophy*, 12, 98-109 [in Russian].
17. *Issledovatel'skiy tsentr portala Superjob.ru* [Portal Research Center Superjob.ru] (2020). Retrieved from <https://www.superjob.ru/research/articles/112487/zdravookhraneniye-i-obrazovanie-dolzhen-byt-prioritetnymi-stat'yami-gosbyudzheta/> [in Russian].
18. *Zdorovia — naibilshe bahatstvo liudyny y natsii!* [Health is the greatest wealth of a person and a nation!] (2018). *Sait Demydivskoi sil'skoi rady - Website of Demidov village council*. Retrieved from <https://demydivska-gromada.gov.ua/news/14-36-42-21-03-2018/> [in Ukrainian].
19. Lobodina, Z. (2013) *Biudzhetne zabezpechennia okhorony zdorovia: determinanty vplyvu na liudskiy rozvytok* [Budgetary provision of health care: determinants of impact on human development]. *Svit finansiv - The World of Finance*, 1, 75-86 [in Ukrainian].

20. Law of Ukraine On state financial guarantees of medical care from October 19 2017, №2168-VIII (2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> [in Ukrainian].
21. Law of Ukraine On the State Budget of Ukraine for 2021 from December 15 2020, №1082-IX (2020). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-IX#Text> [in Ukrainian].
22. Ukrainske suspilstvo ta yevropeiski tsinnosti / zvit za rezultatsy sotsiolohichnoho doslidzhennia [Ukrainian society and European value / report on the results of a sociological study] (2017). Instytut Horshenina. Predstavnytstvo Fondu im. Fridrikha Eberta v Ukraini ta Bilorusi. Retrieved from <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf> [in Ukrainian].
23. Gazizullina, P. (2018). Socio-economic determinants of adolescent health in Russia. *Population and Economics*, Vol. 2. Is. 3, 70-113.
24. Vorona, V. M., & Shulga, M. O. (Eds.). (2019). *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin* [Ukrainian society: monitoring of social change]. Is. 6 (20). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
25. Vlasych, L. Y. (2020). *Dosvid patsiienta ta yoho rol u medychnii aktyvnosti na prykladi ekonomichno aktyvnoho naseleennia* [The patient's experience and his role in medical activity on the example of economically active population]. *Visnyk sotsialnoi hihieny ta orhanyzatsii okhorony zdorovia Ukrainy - Bulletin of social hygiene and health care organization of Ukraine*, 3 (85), 89-97.
26. Order of the Ministry of Health of Ukraine On approval of the Procedure for providing primary care from March 19 2018, № 504 (2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-18#Text> [in Ukrainian].
27. Rynhach, N. O., & Keretsman, A. O. (2018). *Obiznanist shchodo zdorovoho sposobu zhyttia ta dotrymannia yoho pryntsyviv* [Awareness of a healthy lifestyle and adherence to its principles]. *Poltavski dni hromadskoho zdorovia: materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konf. z mizhnar. uchastiu* [Poltava Days of Public Health: Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference with international participation]. Poltava [in Ukrainian].
28. Rynhach, N., Sarioglo, V., Kanyuka, H., & Andrieieva, I. (2019). The Prevalence of the Main Risk Factors for Cardiovascular Diseases According to the Survey of the Working Age Population of Dnipropetrovsk Oblast. *Fourth Annual BTRP Ukraine Regional One Health Research Symposium Abstract Directory*. Kyiv.
29. Levin-Zamir, D., Nutbeam, D., Sorensen, K., Rowlands, G., Van den Broucke, S., & Pelikan, J. (2019). Brief report on the International Union for Health Promotion and Education (IUHPE) position statement on health literacy: a practical vision for a health literate world. *Public Health Panorama*. Vol. 5. Is. 2-3, 206-09.
30. Kickbusch, I., Pelikan, J. M., Apfel, F. & Tsouros, A. D. (Eds.). (2013). *Health literacy. The solid facts*. Copenhagen, WHO.

Стаття надійшла до редакції журналу 31.01.2021.

N. O. Ryngach, Dr. Sc. (Public Administration), Leading research fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: n_ryngach@ukr.net
ORCID 0000-0002-5916-3221

Vlasyk, L. Y. Assistant of the Department of Social Medicine
and Health Care Organizations
Bukovinian State Medical University
58002, Ukraine, Chernivtsi, Teatralna sq., 2
E-mail: lyubov.vlasyk@gmail.com
ORCID 0000-0002-9241-5152

THE VALUE OF HEALTH IN UKRAINE: FROM DECLARATION TO IMPLEMENTATION

Health is a universally recognized value and a prerequisite for a full life, work and social realization of person, the satisfaction of material and spiritual needs, his economic, political, scientific and cultural activities.

The aim of the article is to demonstrate the place of health and healthcare in the hierarchy of universal values based on modern approaches to the essence of the value of health and the laws of Ukraine; to characterize the level of compliance of the real preventive activity with its proclaimed value based on the results of various sociological studies.

The method of content analysis (to study modern views on the value of health and how it's reflected in the national legislative field) and the sociological method (to assess the level of correspondence between the declared value of health and real activities aimed at preserving and strengthening it) are used. A comparative analysis of several population surveys (their fragments) is carried out, which concerned the importance of the category of health in the list of life values, the priority of state budget expenditures, understanding of European values, etc. The surveys were performed in Ukraine and abroad. The results of a study on the medical activity of the economically active population (aged 18-69) of the Chernivtsi region and a survey of the working age population (aged 18-59) in the Dnipropetrovsk region are analyzed. We also investigate the research data of the preventive activity of primary care doctors in the field of promoting a healthy lifestyle and eliminating risk factors for major non-communicable diseases. Parallels are drawn with other sociological studies.

The article illustrates the difference between the proclamation by the Constitution of Ukraine of the highest social value of human life and health, and the priority of healthcare as a direction of state activity by Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Healthcare; the tasks set for the implementation of the country's Sustainable Development Goals and the distribution of expenditures of the state budget of Ukraine for the current 2021 year (the volume and share allocated to healthcare).

The paper proves the existence of a socially important problem of a significant discrepancy between the degree of value of health proclaimed by people and their actual activities to preserve and strengthen it.

The article substantiates the need to reflect the concept of the value of health in the social policy of the country as a whole and the policy in the field of Public Health in particular, in everyday medical practice, primarily through the real priority of the preventive component.

Continuity over time with a change of governments, stability and sufficiency of resources provided for its implementation, and the development of a patient-centered system are defined as necessary conditions for the implementation of the concept of the value of health.

Keywords: health, value, preventive activities, sociological research.

Cite: Malynovska, O. A. (2021). Suchasnyy rozvytok mihratsiynoyi polityky ES ta mihratsiyni perspektyvy Ukrainy [Modern Development of EU Migration Policy and Migration Prospects of Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and Social Economy*, 2 (44), 92-109.

УДК 325.14

JEL CLASSIFICATION: J610

О. А. МАЛИНОВСЬКА, д-р наук з держ. упр., старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Національний інститут стратегічних досліджень

01030, Україна, Київ, вул. Пирогова, 7-а

E-mail: malinovska@niss.gov.ua, malynovska53@gmail.com

ORCID 0000-0001-5305-0253

Scopus ID 57190283069

СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС ТА МІГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ

Метою статті є аналіз розвитку міграційної політики Європейського Союзу, основних її напрямів, викладених Єврокомісією у проєкті нового Пакту щодо міграції та притулку, та оцінка впливу європейських підходів до міграційного менеджменту на міграцію населення України. Застосовано комплекс загальнонаукових методів пізнання: системний, порівняльний, структурно-функціональний. Актуальність дослідження обумовлена значенням міграції українців до ЄС для розвитку країни, а також необхідністю імплементації норм і принципів європейського законодавства як складової євроінтеграції України. Новизна статті полягає у виявленні сучасних тенденцій політики ЄС у сфері міграції та прогнозуванні їхнього впливу на зміни обсягів, напрямів та характеристик міграції українців.

Зроблено висновок про те, що передбачене новим Пактом розширення каналів легальної міграції (передусім для кваліфікованої робочої сили) водночас із посиленням протидії нелегальній міграції спонукатиме українців до більш впорядкованих переміщень до європейських країн. Це, безумовно, сприятиме покращанню умов праці, забезпеченню їхніх прав, проте посилюватиме ризики перетворення частини тимчасової трудової міграції на постійну і подальших втрат трудового та інтелектуального потенціалу країни. Пропозиції Єврокомісії щодо поглиблення співпраці у сфері міграції з країнами-сусідами відкривають для України нові можливості для послаблення негативних наслідків міграційних процесів. Зокрема, на часі вчергове порушити питання про укладення з країнами призначення трудових мігрантів з України угод про спільне використання робочої сили та про соціальне забезпечення. Варта обговорення з європейськими партнерами можливість підтримки програм сприяння реінтеграції мігрантів, які

повертаються. Перспективи для трансформації відпливу мізків з України на їхню взаємовигідну циркуляцію містить пропозиція «партнерства щодо талантів». Розвиток міграційного менеджменту в ЄС потрібно враховувати і з метою удосконалення міграційної політики України. Зокрема, слід брати до уваги європейський досвід диференційованого підходу до імміграції, сприяння прибуттю фахівців, студентів, інвесторів. З метою запобігання нелегальній міграції та тіньовій зайнятості іноземців можуть бути використані напрацювання ЄС стосовно процедур допуску сезонних працівників, оформлення дозволу на перебування і на працевлаштування одним документом. Корисним видається також європейський досвід з підвищення ефективності і скорочення термінів процедур надання захисту шукачам притулку.

Ключові слова: міграційна політика, Європейський Союз, міграція населення України.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Міграційна політика Європейського Союзу важлива для нашої країни принаймні з двох міркувань. По-перше, немає сумніву, що із набуттям незалежності Україна стала частиною міграційної системи Європи. Саме до європейських країн спрямована переважна більшість транскордонних переміщень громадян, — як з туристичною метою, так і для навчання та працевлаштування. По-друге, євроінтеграційні прагнення України передбачають імплементацію європейських норм і правил до національного законодавства та адміністративної практики, у т.ч. у сфері регулювання міграційних процесів. Варто підкреслити, що ці норми і правила, хоча й базуються на незмінних цінностях об'єднаної Європи (права і свободи людини, демократія, верховенство права та соціальна держава), постійно еволюціонують, доповнюються та удосконалюються. Це обумовлено тим, що формування спільної міграційної політики ЄС розпочалося порівняно недавно і досі не є завершеним, а також мінливістю і непередбачуваністю міграційної ситуації на континенті, неunikненістю кризових явищ на кшталт масового припливу біженців у 2015—2016 рр. та необхідністю пошуків відповіді на них. Додаткові виклики міграційній політиці загальноєвропейського рівня спричинила пандемія COVID-19, обумовлені нею карантинні заходи та обмеження пересування людей через зовнішній кордон Євросоюзу і в межах об'єднаної Європи. У зв'язку з цим міграційна політика ЄС зазнає суттєвих змін, а її аналіз та оцінка впливу на міграційну поведінку громадян України має теоретичне і практичне значення, необхідні для розуміння логіки міграційних процесів населення України, прогнозування їхнього подальшого розвитку, удосконалення міграційної політики держави.

Метою статті є аналіз сучасного розвитку міграційної політики Європейського Союзу, основних її напрямів, викладених у проекті нового Пакту щодо міграції та притулку, та оцінка впливу європейських підходів до міграційного менеджменту на міграцію населення України. Для її досягнення застосовані загальнонаукові **методи пізнання:** системний, порівняльний, структурно-функціональний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міграційні процеси в Європі, як і зусилля європейських держав щодо їх врегулювання, були предметом досліджень численних зарубіжних і українських авторів: Е. Лібанової (E. Libanova), О. Позняка (O. Pozniak), М. Романюка (M. Romanyuk), Б. Юськіва (B. Us'kiv) та інших. Водночас робіт, присвячених найновішим трансформаціям міграційної політики ЄС та їхнього значення для міграційної ситуації в Україні, замало, що й забезпечує **новизну** цієї статті, яка полягає у виявленні сучасних тенденцій розвитку спільної міграційної політики Євросоюзу, прогнозуванні її впливу на розвиток міграції українців та її характеристик.

Виклад основного матеріалу. Засновники європейського співтовариства із самого початку розглядали свободу пересування його територією як незаперечну цінність та перевагу і для країн-членів, і для окремих громадян. Першими привілеєм змогли скористатись економічно активні особи, проте з часом це поширилось на членів їхніх сімей, студентів, пенсіонерів. Громадяни країн ЄС можуть вільно переїжджати, працювати, навчатися в будь-якій з цих країн, користуватися всією повнотою прав: від отримання пенсії чи соціальної допомоги до обіймання посад на державній службі, які раніше були доступні лише місцевим громадянам. Значною мірою саме завдяки цьому чисельність іноземців на території ЄС становить 21,8 млн, або близько 5 % населення. При цьому більшість із них — 13,3 млн — це громадяни інших країн ЄС. В інших країнах-членах проживають понад 3 млн румунів, понад 1,5 поляків, близько 1,4 млн італійців, близько мільйона португальців [1].

На відміну від внутрішньоєвропейської міграції, міграція з-поза меж ЄС тривалий час залишалась у компетенції окремих держав, політичні рішення в цій сфері носили рекомендаційний характер, а загальноєвропейські структури мали щодо неї мінімум повноважень. Лише з набуттям у 1999 р. чинності Амстердамського договору постало питання про формування спільної міграційної політики ЄС за кількома основними напрямками: залучення необхідних для розвитку економіки мігрантів з-за кордону, протидія нелегальній міграції, сприяння інтеграції прибулих у суспільство, а також формування єдиної європейської системи притулку. Важливою складовою міграційної політики ЄС стала співпраця з країнами походження та транзиту мігрантів.

Процес вироблення спільних підходів до регулювання міграційних процесів був доволі тривалим та складним. Попри серйозні розбіжності в позиціях країн-членів та труднощі їх погодження, його успіхи не варто недооцінювати. Ухвалено Шенгенський кодекс щодо кордонів (2006 р.), візовий кодекс ЄС (2011 р.), загальноєвропейське законодавство щодо умов в'їзду та перебування студентів, науковців, висококваліфікованих мігрантів, сезонних працівників і членів сімей мігрантів. Мігранти з третіх країн,

які тривалий час проживають на території Євросоюзу, багато в чому порівняні в правах до громадян. Низка директив ЄС спрямована на встановлення єдиних стандартів прийому біженців та визначення країни, відповідальної за проведення процедур надання відповідного статусу. Діє спільне законодавство про повернення нелегальних мігрантів на батьківщину, санкції проти незаконних перевізників та працедавців, які використовують працю нелегалів. Допомогу у вирішенні міграційних проблем надають країнам-членам спеціалізовані європейські агентства — Європейське агентство з охорони зовнішніх кордонів (FRONTEx), створене 2005 р., та Європейський офіс з надання підтримки у сфері притулку (EASO), що функціонує з 2011 р.

Разом з тим події 2015—2016 років, що дістали назву міграційної кризи, продемонстрували серйозні проблеми в реалізації спільної міграційної політики ЄС, її низьку ефективність. Як наслідок світової фінансово-економічної кризи, «арабської весни», загострення ситуації в Лівії, війни в Сирії десятки тисяч біженців, передусім з Близького Сходу та Африки, намагалися дістатись Європи. За допомогою перемитників вони пускались у небезпечну подорож Середземним морем з північноафриканського берега до Мальти, Італії, Іспанії, а з азійського — до Греції. За підрахунками Міжнародної організації з міграції, чисельність загиблих на цих маршрутах в 2015 р. становила 4054 особи, а в 2016 р. сягнула 5143 осіб [2]. У 2015 р. на зовнішньому кордоні ЄС було затримано 1,8 млн мігрантів [3], а чисельність поданих клопотань про притулок перевищила 1,2 млн [4], що постало серйозним викликом для системи управління міграціями та надання притулку в Європі.

У пошуках відповіді на нього ухвалено Європейський порядок денний щодо міграції та притулку (2015 р., оновлено в 2017 р.) [5], яким передбачено посилення охорони зовнішнього кордону ЄС та активізацію операцій з порятунку на морі, надання допомоги країнам-членам, що відчували найбільші труднощі у зв'язку з прибуттям біженців (зокрема, розбудова пунктів прийому біженців в Італії та Греції, переселення біженців з країн, де їхня чисельність найбільша, до інших країн-членів), співпрацю з країнами походження задля викорінення причин біженства та країнами першого притулку з метою посилення їхньої спроможності з прийому біженців, а також удосконалення політики щодо легальної міграції.

Зусилля, спрямовані на врегулювання міграційних проблем, дали результати. Контроль на зовнішніх кордонах Євросоюзу вдалося відновити, нерегульоване прибуття мігрантів до Європи загальмувати. В 2019 р. порівняно з 2015 р. чисельність спроб нелегального перетину кордону ЄС зменшилася на 92 %, а кількість виявлених у країнах-членах мігрантів у нерегульованому статусі — на 70 %. В умовах обмежень міжнародної мобільності, викликаних пандемією COVID-19, упродовж січня—листопада

2020 р. чисельність спроб нелегального перетину кордону ЄС продовжувала скорочуватись і була на 10 % меншою ніж за відповідний період попереднього року [6]. Натомість кількість поданих іноземцями клопотань про притулок лишилася значною і становила в 2019 р. майже 700 тис., тобто була лише вдвічі меншою ніж рекордного 2015 р. За попередніми даними, в 2020 р. вона зменшилась порівняно з 2019 р. більш ніж на третину і становила близько 400 тис. [7], що, однак, суттєво більше ніж кількість затримань на кордоні (приблизно 150 тис.). Це пояснюється великою кількістю клопотань, які подаються громадянами країн, що користуються безвізовим порядком в'їзду до ЄС (країни Західних Балкан, Молдова, Грузія, Україна та інші) і, як правило, підстав для набуття міжнародного захисту не мають, проте суттєво завантажують європейську систему притулку.

Таким чином, міграційний тиск на Європу, як і серйозні проблеми міграційного менеджменту, продовжують існувати, а удосконалення спільної міграційної політики, підвищення її ефективності та довіри до неї з боку громадян лишається для Євросоюзу актуальним завданням. Це тим більш важливо, що повторення міграційних криз у майбутньому цілком вірогідне, тому ЄС вкрай потребує довгострокової та універсальної міграційної стратегії.

Наслідки кризи 2015—2016 років мали вплив не лише на сферу міграції, а й продемонстрували недостатній рівень політичної єдності країн-членів. Так, деякі з них відмовилися від фінансування операцій порятунку на морі, а країни Вишеградської групи виступили проти системи квот на переселення біженців на їх територію, аргументуючи це міркуваннями безпеки, попри ухвалу суду ЄС про правомочність відповідного рішення Єврокомісії.

Більше того, з міграційною кризою пов'язані виклики фундаментальним європейським цінностям, у центрі яких — права людини, а отже, і право шукати та отримувати притулок у зарубіжних державах. Необхідно було подолати суперечність між проявом гуманізму та обов'язком держав забезпечувати безпеку власних громадян, віднайти справедливий баланс між ними. Пошуки такого підходу виправдані та логічні саме на наднаціональному рівні, адже проблеми міграції не можуть бути розв'язані окремими державами самостійно, а потребують широкого міжнародного співробітництва.

Враховуючи досвід ЄС у виробленні компромісів, як це вже зроблено щодо спільного ринку чи спільної валюти, досягнення загальноприйнятих рішень щодо регулювання міграції та забезпечення взаємної відповідальності та солідарності країн-членів видається цілком реальним. Після тривалих консультацій з урядами, громадянським суспільством, соціальними партнерами 23 вересня 2020 р. Єврокомісія винесла на розгляд Європарламенту та Ради ЄС нову редакцію європейського Пакту про міграцію та притулок [8], а також зміни до дев'яти ключових законодавчих актів у

відповідній сфері. Причому це лише початок переговорного марафону. «Дорожня карта» з імплементації Пакту, що є додатком до нього, містить перелік низки законодавчих актів, які мають бути розроблені: від стратегії міграційної політики ЄС до регламентів та планів дій з конкретних питань. Представляючи ці документи, комісар Єврокомісії з внутрішніх справ Ілва Йоханссон зазначила: «Міграція завжди була і завжди буде складовою наших суспільств. Те, що ми пропонуємо сьогодні, уможливить побудову довготривалої міграційної політики, яка транслюватиме європейські цінності до практичного менеджменту» [9].

Запропоновані нововведення спрямовані на розв'язання багатьох актуальних для функціонування ЄС проблем, які виявила міграційна криза. Чи не основна з них — недостатня взаємопідтримка країн-членів, що призводить до невиправдано великого навантаження на прикордонні країни співтовариства, так звані країни першого в'їзду. Відповідно до ухваленого в період міграційної кризи рішення Ради ЄС про переселення шукачів захисту з прикордонних країн, виявлення солідарності з ними очікувалось як добровільне, інших форм підтримки, крім переселення, не передбачалось. Досвід реалізації цього рішення, а точніше, відмова деяких країн його виконувати, засвідчив, з одного боку, необхідність структурувати солідарні дії та забезпечити їх законодавчою базою, а з другого, — знайти прийнятні для всіх форми виявлення солідарності.

Наступна проблема пов'язана з функціонуванням системи притулку. Попри намагання уніфікувати процедури міжнародного захисту, координація країн-членів при прийнятті рішень щодо надання статусу біженця та відмов у його наданні лишається недостатньою, призводить до небажаної і фактично нелегальної міграції шукачів притулку територією ЄС у пошуках кращих варіантів. Країни застосовують різні процедури з ідентифікації прибулих на кордоні та виявлення осіб, які потребують міжнародного захисту, різні стандарти при наданні захисту. Так, в 2019 р. позитивне рішення щодо надання захисту в Італії отримали 93 % шукачів притулку з Афганістану, а в Угорщині — лише 2 % [6].

Серйозні недоліки криза виявила також у системі повернення мігрантів, які не мають підстав для перебування на території ЄС, на батьківщину. Підраховано, що в 2019 р. поверненням (примусовим або добровільним) завершилися не більше третини прийнятих відповідними органами країн-членів рішень [10]. Лише приблизно 15 % з них супроводжувалися зверненнями до країн походження згідно з угодами про реадмісію. Отже, співпраця з третіми країнами є вкрай недостатньою. Водночас, на думку експертів, погано використовуються можливості програм сприяння добровільному поверненню нелегалів та їх реінтеграції після повернення, що є найменш болючим і найбільш прийнятним і для мігрантів, і для країн їхнього походження рішенням.

Проблемним залишається й питання прикордонного контролю. Хоча країни-члени зобов'язані забезпечувати захист зовнішнього кордону ЄС, вони повинні також поважати права людини на пошук притулку та дотримуватись основного принципу захисту біженців, який полягає у невисланні особи до тієї країни, де їй загрожує небезпека. Відсутність чітких процедур найяскравіше виявляється при визначенні долі тих мігрантів, які потрапляють до Європи в результаті рятувальних та пошукових операцій на морі, адже застосування звичайного порядку прикордонного контролю до них неможливе.

Ще одним викликом є відсутність механізму ефективного реагування на кризові ситуації. Криза 2015 р. довела необхідність бути готовими до дій в умовах форс-мажору, коли звичайні законодавчі механізми надання притулку непридатні. Так само пандемія COVID-19 підтвердила потребу у гнучкості міграційного законодавства, оскільки в умовах карантину європейським країнам довелося ухвалювати неординарні рішення щодо продовження термінів перебування іноземців, амністування порушників правил перебування, забезпечення їх доступу до медичних та інших соціальних послуг. Це відбувалося не лише з гуманітарних міркувань, а й через необхідність забезпечення особливо важливих для життєдіяльності суспільства сфер. За оцінками, мігранти становлять 13 % зайнятих у них, а за окремими спеціальностями (прибиральники, доглядаальниці, будівельники, шахтарі) їхня частка сягає третини [11].

Нові законодавчі ініціативи загалом відповідають традиційним напрямкам міграційної політики ЄС, які полягають у запобіганні нелегальній міграції, захисті біженців, урегулюванні легальної міграції в інтересах країн Євросоюзу. Новелою є відмова від ситуативного реагування на користь системного стратегічного підходу до міграційного менеджменту.

У запропонованому Єврокомісією «Пакті про міграцію та притулок» основну увагу приділено удосконаленню та забезпеченню належного функціонування європейської системи притулку. Передусім йдеться про більш ефективні процедури визначення статусу прибулих. Передбачається, що всі нелегальні мігранти, затримані на кордонах ЄС, врятовані під час операцій на морі або виявлені на території країн-членів, упродовж максимум п'яти днів проходилимуть процедури ідентифікації особи, безпековий та медичний тест. Біометрична інформація про них заноситиметься до бази даних Євродак, яка буде модернізована. Серед прибулих виявлятимуть осіб, котрі потребують міжнародного захисту, і спрямовуватимуть їх до короткої, тобто безпосередньо на кордоні (не може тривати більше 12 тижнів), або звичайної процедури надання статусу біженця. Процедура на кордоні, однак, не застосовуватиметься до дітей без супроводу дорослих та сімей з дітьми віком до 12 років. Замість так званої кваліфікаційної директиви, що містить критерії надання притулку, розроблено регламент, де вони транс-

формовані в обов'язкові правила. Так само обов'язковим має стати і обсяг прав біженців, наприклад, щодо тривалості дозволу на перебування, доступу до соціальних допомог. Передбачено посилення стимулів до інтеграції користувачів захисту. Зокрема, пропонується надавати визнаним біженцям права постійних мешканців ЄС не через 5, а через 3 роки проживання, забезпечити їм можливість вільно переїжджати та працювати по всій території спільноти.

Зазнає змін також директива щодо умов прийому біженців, які мають бути ідентичними у всіх країнах-членах. Але користуватись усіма видами підтримки шукачі захисту зможуть лише в тій країні, де провадиться процедура визначення їхнього статусу, що має убезпечити їх від переїздів з однієї країни до іншої. Не пізніше шести місяців після реєстрації заяви шукачі притулку повинні отримати право на працевлаштування, а діти реалізувати право на освіту впродовж двох місяців після прибуття. Країни-члени також будуть зобов'язані розробити плани на випадок непередбачуваних ситуацій з тим, щоб мати змогу забезпечити прийом біженців у разі їх масового припливу.

Буде створено повноцінне європейське агентство з питань притулку, яке надаватиме країнам-членам допомогу у проведенні процедур захисту, запроваджена постійно діюча система переселення біженців, хоча рішення щодо кількості переселенців залишатиметься за національними урядами.

Нова версія директиви ЄС щодо повернення передбачатиме процедури швидкого повернення шукачів притулку, яким відмовлено у наданні захисту на кордоні, більш ефективні правила щодо прийняття рішення про повернення, нові варіанти фінансової та матеріальної підтримки добровільного повернення, можливість затримувати нерегулярних мігрантів, які можуть становити загрозу безпеці, на строк до трьох місяців тощо.

Оскільки значну частину мігрантів у неврегульованому статусі в Європі становлять шукачі притулку, яким було у ньому відмовлено, запропоновано гармонізувати процедури надання притулку та прийняття рішення про повернення і ухвалювати відповідні рішення одночасно, одним актом. Так само поєднати пропонується й процедуру оскарження такого рішення. Причому оскарження відмови у притулку та рішення про вислання, які ухвалюватимуться на кордоні, будуть оскаржуватися лише в одній інстанції, а під час процедури оскарження шукач притулку не матиме права залишатися на території ЄС. З метою уніфікації національних процедур повернення запропоновано запровадити посаду європейського координатора з мережею представників в окремих країнах. Пропозиції Єврокомісії стосуються також змін до центральної для європейської системи притулку, проте активно критикованої, Дублінської системи визначення країни, відповідальної за розгляд клопотання шукача притулку. Наразі це переважно країна першого в'їзду. Проте, якщо пропозиції Єврокомісії будуть схвалені,

це може бути й країна, де проживає брат чи сестра, члени сім'ї шукача захисту, або країна, де він навчався чи працював.

Якою б ефективною не була система, вона потребує алгоритму дій в умовах кризи. У зв'язку з цим Єврокомісією запропоновано ухвалити спеціальний регламент дій у форс-мажорних ситуаціях, зокрема, порядок надання захисту окремим групам шукачів притулку, у разі їх масового прибуття через військовий конфлікт або інші загрози у них на батьківщині. Відповідний статус надаватиметься на строк до одного року, упродовж якого можна буде організувати стандартну процедуру індивідуального розгляду клопотань.

Окрема увага приділятиметься охороні зовнішнього кордону. Постійно діючий європейський корпус прикордонної та морської охорони, який буде розгорнуто в 2021 р., зможе надавати допомогу національним силам там, де існуватиме потреба. Важливим напрямом спільних дій, який буде посилено, залишається боротьба із незаконним переправленням мігрантів, проведення операцій із виявлення переправників та порятунку їхніх жертв на морі.

Наступний напрям удосконалення міграційної політики ЄС — посилення солідарності країн-членів, яка є не лише політичним гаслом, а й встановленим Договором про функціонування Європейського союзу обов'язком. Кожна з країн має брати участь у підтримці держав, що зазнали найбільших проблем у зв'язку з прибуттям біженців, а також у забезпеченні виконання гуманітарних зобов'язань ЄС. Зважаючи на серйозні суперечності у поглядах щодо шляхів протидії міграційній кризі, які найяскравіше проявились у ставленні країн-членів до рішення Єврокомісії про внутрішньоєвропейське переселення біженців, запропоновано гнучку, втім обов'язкову систему солідарності. Її форми урізноманітнені: яким чином країна допомагатиме іншим країнам-членам, де міграційна ситуація складна, обиратиме національний уряд. Це може бути фінансування переселення шукачів притулку з країн, де їхня кількість найбільша, до інших країн ЄС, організація повернення тих, кому було відмовлено у наданні захисту, на батьківщину, участь в операціях з порятунку на морі, надання допомоги третім країнам із метою зменшення міграційних потоків з їх території тощо. Країни, що перебувають під найбільшим міграційним тиском, можуть також отримати допомогу в розбудові інфраструктури прийому біженців, посиленні кадрового забезпечення процедур визначення статусу прибулих. Обсяг зобов'язань розраховуватиметься залежно від чисельності населення та ВВП країни-члена, а також чисельності шукачів притулку, які знаходяться в процедурі визначення статусу на її території.

Важливим компонентом нової міграційної політики ЄС є співпраця з третіми країнами, звідки люди намагаються дістатись Європи. Передбачено надання допомоги країнам походження з тим, щоб підвищити якість

життя в них та вплинути на причини міграції. Водночас розвиватиметься співпраця з країнами походження та транзиту у запобіганні нелегальній міграції, реадмісії та реінтеграції мігрантів-поверненців.

Як ключовий елемент запобігання міграційним кризам розглядається розширення можливостей для легальної міграції в Європу. Їй надалі функціонуватиме механізм переселення до європейських країн осіб, які потребують міжнародного захисту, що перебувають у найбільш вразливій ситуації. Він розглядається як засіб запобігання спробам дістатись Європи небезпечними для життя морськими шляхами, а також як вияв солідарності з країнами-сусідами, що першими приймають біженців. Переселення буде підтримано бюджетом ЄС, у співпраці з громадянським суспільством застосовуватиметься також фінансування у формі приватного чи корпоративного спонсорства.

Водночас актуальною залишається потреба ЄС у додаткових людських ресурсах з-за кордону для розвитку економіки та заповнення лакун на ринку праці, передусім у сфері охорони здоров'я, догляду та піклування, у сільському господарстві тощо. Підтверджено також, що ЄС програє конкуренцію за таланти. У зв'язку з цим запропоновано удосконалити законодавство щодо «голубих карток», тобто дозволів на проживання та працевлаштування, які надаються висококваліфікованим фахівцям, спростити процедури їх оформлення, розширити права власників. Так, доступ до «голубих карток» зможуть отримати іноземці, котрі користуються на території ЄС міжнародним захистом. Заплановано розширення гарантій прав мігрантів, які є довготривалими мешканцями країн ЄС, зокрема щодо переїзду та працевлаштування по всій території спільноти, розробка спільних правил прийому та працевлаштування для трудових мігрантів, удосконалення директиви про єдиний документ, який надається громадянам третіх країн і одночасно є дозволом і на перебування, і на працевлаштування. Крім того, планується створити загальноєвропейську платформу рекрутування працівників із третіх країн з тим, щоб поєднати бажаючих приїхати на роботу до ЄС іноземців та європейських працедавців.

Новою пропозицією Єврокомісії є «Партнерство у сфері талантів» (*Talent Partnerships*), спрямоване на розвиток співпраці у сфері мобільності населення з третіми країнами, передусім Східного партнерства, Західних Балкан та Африки. Передбачається розробка політичних інструментів та спеціальне фінансування задля забезпечення потреб ЄС у робочій силі та стратегічного залучення країн-партнерів до співробітництва у сфері міграції, що відбуватиметься за участі міністерств праці та освіти країн-членів, працедавців та соціальних партнерів, а також діаспор країн-партнерів. Планується поєднувати пряму підтримку міжнародної мобільності громадян третіх країн для працевлаштування чи навчання в ЄС з допомогою країнам їхнього походження у підвищенні потенціалу ринку праці, сфери

освіти та професійного навчання, реінтеграції мігрантів, які повертаються, та мобілізації діаспор.

До сфери сприяння легальній міграції належать також ініціативи щодо інтеграції прибулих та громадян, які мають іммігрантське походження, до суспільств країн ЄС. Інтеграція мігрантів розглядається в ширшому контексті соціального включення, проте посідає у відповідному порядку денному ключову роль. Хоча відповідальність щодо інтеграції лежить, головним чином, на національних урядах, а вирішальну роль в організації цього процесу відіграє влада на місцях, на загальноєвропейському рівні діє мережа для комунікації та обміну досвідом, низка ініціатив із співпраці міст та громад, підприємців, профспілок, громадянського суспільства, яку планується й надалі розвивати. У листопаді 2020 р. Єврокомісією оприлюднено План дій з інтеграції та інклюзії на 2021—2024 роки. Важливо, що в його підготовці взяла участь створена Єврокомісією неформальна експертна група з вивчення поглядів мігрантів. Передбачається, що в майбутньому ця група надаватиме поради та експертні оцінки з будь-яких інших питань сфери міграції та притулку.

Таким чином, новий підхід ЄС до міграційного менеджменту відзначається комплексністю, об'єднує політики у сфері міграції, притулку, інтеграції, управління кордонами, боротьби з нелегальною міграцією та заохочення імміграції необхідних європейському ринку праці фахівців, оскільки загальний успіх міграційного менеджменту залежить від прогресу на всіх його напрямках. Він включає внутрішній і зовнішній аспекти міграційної політики, тобто співпрацю з країнами походження та транзиту, має реалізовуватись як на національному, так і на загальноєвропейському рівні.

Хоча головні складники міграційної політики лишаються незмінними, очевидною є спроба знизити гостроту політичних дискусій навколо міграційної проблематики, задовольнити претензії країн, незадоволених рішеннями європейських структур у цій сфері шляхом посилення уваги до захисту кордонів та удосконалення процедур повернення мігрантів, які не мають права на перебування в ЄС, на батьківщину. Про пошуки компромісу свідчить й пропозиція щодо більшої гнучкості у виявленні солідарності з країнами, на які міграційний тиск найбільший, запровадження різноманітних її форм.

Попри це угорський прем'єр-міністр Віктор Орбан уже закинув Єврокомісії, що вона, як і раніше, намагається регулювати міграцію, а не зупинити мігрантів, тоді як позиція Угорщини незмінна: мігрантів необхідно зупинити [12]. Хоча така позиція ігнорує реалії ХХІ століття, непоступливість Угорщини, як і скептицизм інших країн Вишеградської групи, означає, що подальші переговори навколо Пакту будуть складними, а остаточний варіант документа може значно відрізнятись від початкового. Очевидно, що будь-які рішення ЄС у міграційній сфері матимуть незапе-

речний вплив на міграційні процеси на континенті, у т. ч. в Україні, тому варті врахування у прогнозуванні подальшого розвитку міграцій населення нашої країни.

Коментуючи пропозиції Єврокомісії, експерти наголошували, що Пакт ніяк не вплине на ключові причини міграційних переміщень, а отже, не зменшить міграційний тиск на Європу [13]. Це цілком справедливо і щодо перспектив міграції українців. На тлі обумовленого пандемією COVID-19 погіршення економічної ситуації в країні, міграційні настрої її населення не зменшуються, трудова міграція за кордон не припиняється, але через карантинні обмеження є важче здійснюваною. З початком карантину навесні 2020 р. на Батьківщину, за оцінками, повернулися 300—400 тис. заробітчани, які дома стикнулись із серйозними труднощами в пошуках роботи і здебільшого при першій нагоді намагались виїхати до країн працевлаштування. Так, за даними опитування українців, котрі до карантину працювали в Польщі, проведеного в липні 2020 р. компанією з працевлаштування *OTTO Work Force*, третина з них не змогли знайти роботу на Батьківщині, 15 % взагалі її не шукали, а 70 % заявили, що хочуть найближчим часом повернутися на роботу за кордон [14].

Інтенсивність міграційного потоку залежить не лише від чинників виштовхування в країні походження, а й політики залучення мігрантів у країнах призначення. Хоча європейська економіка постраждала від кризи, економічна активність там поступово відновлюється, а необхідність у працівниках зростає. В Польщі, основній країні працевлаштування українців, попри повернення з-за кордону значної кількості поляків та, відповідно, посилення конкуренції на ринку праці, дефіцит у працівниках відчують такі галузі, як харчова промисловість, логістика, деревообробка, будівництво, сільське господарство [15]. Як показало нещодавнє дослідження, проведене польською компанією *EWL* з Центром Східної Європи Варшавського університету, майже 40 % іноземців у Польщі довелося внаслідок кризи змінити роботу, 32,3 % — сферу працевлаштування, а близько 30 % — переїхати до іншого населеного пункту. Проте в цілому (92 % тих, хто залишився в країні незважаючи на пандемію, та 89 % тих, які прибули сюди під час карантину) мігранти задоволені роботою та перебуванням у країні [16].

Загальна чисельність українців, які працюють за кордоном, змінилася незначно. Про це свідчать дані Національного банку України: в 2020 р. сума приватних переказів із зарубіжних країн, більшість з яких роблять заробітчани, у порівнянні з 2019 р. лишилася незмінною, навіть неістотно зросла — на 1,7 % [17], хоча навесні, за часів введення жорсткого карантину, прогнозувалось її суттєве зменшення. Для продовження трудової міграції українців до ЄС важливе значення мало створення урядами європейських країн умов для працевлаштування іноземців попри карантинні обмеження, загальноєвропейська спрямованість міграційної політики на

заохочення імміграції в інтересах економіки, яка, незважаючи на антиім-мігрантську риторичку певних політичних сил, посилюється.

Водночас у зв'язку з обмеженням транскордонних пересувань поси-лилися тенденції до зміни деяких характеристик міграційних переміщень. По-перше, географія пошуку роботи за кордоном звузилась, оскільки в умовах карантину поїздки до сусідніх країн і легше здійснювані, і безпечні-ші. Як свідчать дані згаданого вище опитування компанії EWL та Центру Східної Європи Варшавського університету, до пандемії зацікавленість у роботі в Німеччині, інших країнах ЄС, декларували 31 % трудових мігран-тів, працевлаштованих у Польщі, а на даний час — лише 19 % [18].

По-друге, найбільш поширена форма міграційної поведінки українців, тобто систематична, проте нетривала (3—6 місяців) робота за кордоном поступово втрачає свої панівні позиції. У зв'язку з труднощами циркуляр-ної транскордонної міграції все більше мігрантів визначаються на користь тривалішого перебування за межами держави та стабільнішого працевла-штування. Про це свідчать хоча й опосередковані, але достатньо перекон-ливі дані. Так, на кінець 2020 р. 532 тис. українців були зареєстровані в польській агенції державного страхування (ZUS), тоді як за рік до цього їх було 420 тис. [19]. Ріст чисельності громадян України, котрі сплачують страхові соціальні внески у Польщі, свідчить як про продовження трудової міграції, так і про те, що все більше мігрантів укладають трудові угоди, пра-цюють за кордоном на постійній основі. Цю ж тенденцію підтверджують дані Національного банку щодо каналів приватних переказів. За оцінками НБУ, у 2020 р. неформальними каналами, тобто переважно в кишнях зар-обітчан, які періодично поверталися додому, в Україну надійшло 4,7 млрд доларів США, тоді як попереднього року — 5,8 млрд. Цілком вірогідно, що подальшій трансформації тимчасової міграції у переселенську сприяти-муть також і нові законодавчі ініціативи ЄС, спрямовані на розширення прав мігрантів, котрі тривалий час проживають на території країн-членів.

По-третє, реалізація пропозиції Єврокомісії щодо започаткування з краї-нами-сусідами «партнерства щодо талантів», сприятиме збільшенню серед мігрантів частки кваліфікованих осіб, в яких ЄС зацікавлений у першу чер-гу. Хоча наразі українці здебільшого виконують за кордоном найпростіші роботи, все ж міграція до європейських країн фахівців зростає — за раху-нок доволі потужної навчальної міграції і завдяки запровадженню та удо-сконаленню різноманітних заохочувальних механізмів, зокрема «голубих карток». Можна припустити, що в умовах економічної кризи, коли спро-можність домогосподарств фінансувати навчання своїх членів за кордоном невисока, виїзд української молоді на навчання за кордон загальмується. Проте ця тенденція може бути нівельованою за рахунок запровадження єв-ропейськими країнами різноманітних програм з надання іноземцям гран-тів та стипендій в рамках задекларованої «боротьби за таланти».

Що ж до такого каналу імміграції, як пошуки притулку, нові правила ЄС, очевидно, знизять і дотепер невисокі шанси українців отримати міжнародний захист в європейських країнах. За даними Євростату, українцями в 2020 р. подано 5,4 тис. клопотань про притулок, майже вдвічі менше ніж в попередні роки. Упродовж року в країнах ЄС ухвалено 375 рішень про надання відповідного статусу громадянам України, у два з половиною рази менше ніж 2019 р., в чотири рази менше ніж в 2018 р., у сім разів менше ніж 2016 р. [4]. Так само посилення заходів із протидії нелегальній міграції звузить можливості для працевлаштування в європейських країнах без належних дозволів, якими часто користувались українці, особливо за дії безвізового режиму, а також посилить ризики порушників правил перебування потрапити під доволі жорсткі санкції, як-то видворення та заборона на в'їзд.

Огляд стратегічних планів розвитку спільної міграційної політики ЄС у контексті перспектив міграції українців до Європи дає підстави для кількох висновків. По-перше, передбачене новим Пактом щодо міграції та притулку розширення каналів легальної міграції, передусім для кваліфікованої робочої сили, водночас із посиленням протидії нелегальній міграції, спонукатиме українців до більш упорядкованих переміщень до європейських країн. Це, безумовно, сприятиме покращанню умов праці, забезпеченню їхніх прав, але посилюватиме ризики перетворення частини тимчасової трудової міграції на постійну і, отже, подальших втрат трудового та інтелектуального потенціалу країни. У той же час пропозиції Єврокомісії щодо поглиблення співпраці у сфері міграції з країнами-сусідами відкривають для України нові можливості для послаблення негативних наслідків міграційних процесів. Актуально вчергове порушити питання про укладення з країнами призначення трудових мігрантів з України угод про спільне використання робочої сили та про соціальне забезпечення мігрантів і трансфер зароблених ними соціальних прав на Батьківщину. Варта обговорення можливість підтримки європейськими партнерами програм сприяння реінтеграції мігрантів, які повертаються, у т. ч. примусово, за угодою про реадмісію. Певні перспективи для розвитку освітньої сфери в Україні містить і «партнерство щодо талантів», у рамках якого, вірогідно, з'явиться можливість отримати допомогу у підготовці в Україні фахівців певного профілю, в котрих зацікавлені країни ЄС і український ринок праці, пошуку шляхів трансформації відпливу мізків з України на їхню взаємовигідну циркуляцію.

Розвиток міграційного менеджменту в ЄС потрібно враховувати і з метою удосконалення міграційної політики України. Варті уваги європейський досвід, як і норми спільного законодавства, що спрямовані на забезпечення диференційованого підходу до імміграції, сприяння прибуттю фахівців, студентів, інвесторів. Задля запобігання нелегальній міграції та тіншовій зайнятості іноземців можуть бути використані напрацювання ЄС

щодо процедур допуску сезонних працівників, оформлення дозволу на перебування і на працевлаштування одним документом. Корисним видається також європейський досвід з підвищення ефективності і скорочення термінів процедур надання захисту шукачам притулку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Migration and migrant population statistics. *Statistics Explained*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics (дата звернення: 10.02.2021).
2. Number of recorded deaths of migrants in the Mediterranean Sea from 2014 to 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/1082077/deaths-of-migrants-in-the-mediterranean-sea/> (дата звернення: 10.02.2021).
3. FRONTEX Risk Analysis for 2016. URL: https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf (дата звернення: 10.02.2021).
4. Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex-annual aggregated data (rounded). URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_asyappctza&lang=en (дата звернення: 10.02.2021).
5. A European Agenda on Migration. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf (дата звернення: 10.02.2021).
6. Statistics on migration to Europe. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en (дата звернення: 10.02.2021).
7. Latest Asylum Trends. URL: <https://www.easo.europa.eu/latest-asylum-trends> (дата звернення: 10.02.2021).
8. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council. The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a New Pact on Migration and Asylum COM/2020/609 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1601287338054&uri=COM%3A2020%3A609%3AFIN> (дата звернення: 10.02.2021).
9. New Pact on Migration and Asylum. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1706 (дата звернення: 10.02.2021).
10. Commission Staff Working Document. SWD (2020) 207 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1601291023467&uri=SWD%3A2020%3A207%3AFIN> (дата звернення: 10.02.2021).
11. Immigrant Key Workers: Their Contribution to Europe's COVID-19 Response. URL: https://knowledge4policy.ec.europa.eu/publication/immigrant-key-workers-their-contribution-europes-covid-19-response_en (дата звернення: 10.02.2021).
12. Brzozowski A. In Brussels, Visegrad countries reject the EU's migration plan. URL: <https://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/in-brussels-visegrad-four-reject-the-eus-migration-plan/> (дата звернення: 10.02.2021).
13. Ruy D., Yayboke E. Deciphering the European Union's New Pact on Migration and Asylum. URL: <https://www.csis.org/analysis/deciphering-european-unions-new-pact-migration-and-asylum> (дата звернення: 10.02.2021).
14. Чи потрібні у Польщі українські робочі руки? URL: <https://ampua.org/novyny/chi-potribni-u-polshhi-ukrainski-roboch/> (дата звернення: 10.02.2021).

15. В Польше ждут заробитчан: на каких предприятиях будет работа до конца года. URL: <https://ubr.ua/labor-market/work-in-figures/nemotrja-na-karantin-ukraintsy-vnov-nachali-ezdit-na-zarabotki-v-polshu-3893371> (дата звернення: 10.02.2021).
16. Близько 30% українців в Польщі змінили роботу через COVID-19. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3112487-blizko-40-ukrainciv-u-polsi-zminili-robotu-cherез-covid19.html> (дата звернення: 10.02.2021).
17. До України в 2020 році надійшов рекордний обсяг грошових переказів. URL: <https://www.dw.com/uk> (дата звернення: 10.02.2021).
18. Дослідження: Через коронавірус мігранти в Польщі все менше думають про заробітки в Німеччині. URL: <https://naszwybir.pl/doslidzhennya-cherez-koronavirus-migranty-v-polshhi-vse-menshe-dumayut-pro-zarobitky-v-nimechchini/> (дата звернення: 10.02.2021).
19. Increase in foreign workers despite coronavirus, stats show. URL: <https://www.thefirstnews.com/article/increase-in-foreign-workers-despite-coronavirus-stats-show-19028> (дата звернення: 10.02.2021).

REFERENCES

1. Migration and migrant population statistics - Statistics Explained (2021, February 10). Official website of the European Union. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics
2. Number of recorded deaths of migrants in the Mediterranean Sea from 2014 to 2020 (2021, February 10). Official site of Statista. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1082077/deaths-of-migrants-in-the-mediterranean-sea/>
3. *Risk Analysis for 2016* (2021, February 10). FRONTEX. Retrieved from https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf
4. Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex-annual aggregated data (rounded) (2021, February 10). Official website of the European Union. Retrieved from https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_asyappctza&lang=en
5. A European Agenda on Migration (2021, February 10). Official website of the European Union. Retrieved from https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf
6. Statistics on migration to Europe (2021, February 10). Official website of the European Union. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en
7. Latest Asylum Trends (2021, February 10). Official website of the European Union. Retrieved from <https://www.easo.europa.eu/latest-asylum-trends>
8. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council. The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a New Pact on Migration and Asylum COM/2020/609 final (2021, February 10). Official website of the European Union. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1601287338054&uri=COM%3A2020%3A609%3AFIN>
9. New Pact on Migration and Asylum (2021, February 10). Official site of Eurostat. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1706
10. Commission Staff Working Document. SWD (2020) 207 final (2021, February 10). Official site of Eur-Lex. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1601291023467&uri=SWD%3A2020%3A207%3AFIN>
11. Immigrant Key Workers: Their Contribution to Europe's COVID-19 Response. Retrieved from https://knowledge4policy.ec.europa.eu/publication/immigrant-key-workers-their-contribution-europes-covid-19-response_en

12. Brzozowski, A. (2020). *In Brussels, Visegrad countries reject the EU's migration plan*. Retrieved from <https://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/in-brussels-visegrad-four-reject-the-eus-migration-plan/>
13. Ruy, D. & Yayboke, E. (2020). *Deciphering the European Union's New Pact on Migration and Asylum*. Retrieved from <https://www.csis.org/analysis/deciphering-european-unions-new-pact-migration-and-asylum>
14. *Chy potribni u Pol'shchi ukrainski robochi ruky?* [Does Poland need Ukrainian labor?] (2020). Retrieved from <https://ampua.org/novyny/chi-potribni-u-polshhi-ukrainski-roboch/> [in Ukrainian].
15. *V Polshe zhdut zarobitchan: na kakikh predpriyatiyakh budet rabota do kontsa goda* [Workers are expected in Poland: which enterprises will have jobs by the end of the year]. (2020). Retrieved from <https://ubr.ua/labor-market/work-in-figures/nesmotrja-na-karantin-ukraintsy-vnov-nachali-ezdit-na-zarabotki-v-polshu-3893371> [in Russian].
16. *Blyzko 30% ukrayintsiv v Polshchi zminyly robotu cherez COVID-19* [About 30% of Ukrainians in Poland have changed jobs due to COVID-19]. (2021). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3112487-blizko-40-ukrainciv-u-polsi-zminili-robotu-cerez-covid19.html> [in Ukrainian].
17. *Do Ukrayiny v 2020 rotsi nadiyshov rekordnyy obsyah hroshovykh perekaziv* [In 2020 Ukraine received a record amount of remittances]. (2021). Retrieved from <https://www.dw.com/uk> [in Ukrainian].
18. *Doslidzhennya: Cherez koronavirus mihranty v Pol'shchi vse menshe dumayut' pro zarobitky v Nimechchyni* [Research: Due to the coronavirus, migrants in Poland are thinking less and less about earning money in Germany]. (2020). Retrieved from <https://naszwybir.pl/doslidzhennya-cherez-koronavirus-migranty-v-polshhi-vse-menshe-dumayut-pro-zarobitky-v-nimechchyni/> [in Ukrainian].
19. *Increase in foreign workers despite coronavirus, stats show* (2021). Retrieved from <https://www.thefirstnews.com/article/increase-in-foreign-workers-despite-coronavirus-stats-show-19028>

Стаття надійшла до редакції журналу 13.02.2021.

O. A. Malynovska, Dr. Sc. (Public Administration), Chief Researcher
National Institute for Strategic Studies
01030, Ukraine, Kyiv, Pyrogova str., 7a
E-mail: malinovska@niss.gov.ua, malynovska53@gmail.com
ORCID 0000-0001-5305-0253
Scopus ID 57190283069

MODERN DEVELOPMENT OF EU MIGRATION POLICY AND MIGRATION PROSPECTS OF UKRAINE

The aim of the article is to analyze the development of migration policy of the European Union, its main directions set out by the European Commission in the draft of new Pact on Migration and Asylum, and assess the impact of European approaches to migration management on migration of population of Ukraine. To achieve it, general scientific methods are used, such as systemic, comparative, structural-functional. The relevance of the study is due to the importance of migration of Ukrainians to the EU for the development of the country, as well as the need to implement the norms and principles of European legislation as a component of European integration of Ukraine. The novelty of the article is to identify current trends in EU migration policy and predict their impact on changes in the volume, direc-

tion and characteristics of migration of Ukrainians. It is concluded that the development of the channels of legal migration envisaged by the new Pact, primarily for skilled labor, and strengthening the fight against illegal migration, will encourage Ukrainians to move more orderly to European countries. This, of course, will help to improve working conditions of migrants, ensure their rights, but will increase the risks of turning part of temporary labor migration into permanent one and, consequently, further loss of labor and intellectual potential of the country. At the same time, the European Commission's proposals to deepen cooperation in the field of migration with neighboring countries open up new opportunities for Ukraine to mitigate the negative effects of migration processes. In particular, it is time to raise once again the issue of concluding agreements with the countries of destination of labor migrants from Ukraine on the joint use of labor and on social security of migrants. The possibility of support by European partners of programs of promoting the reintegration of returnees is worth discussing. The proposal for a "talent partnership" contains certain prospects for transforming the brain drain from Ukraine to their mutually beneficial circulation. The development of migration management in the EU should be taken into account in order to improve migration policy of Ukraine. In particular, the European experience of a differentiated approach to immigration, promoting the arrival of professionals, students and investors is noteworthy. In order to prevent illegal migration and shadow employment of foreigners, EU developments on procedures for admitting seasonal workers, obtaining a residence permit and permit for employment in one document can be used. European experience in improving the efficiency and timeframe of asylum procedures is also useful.

Keywords: migration policy, European Union, migration of the population of Ukraine.

Cite: Pozniak, O. V. (2021). Ukrainian Migrants in Europe: Situation Depending on the Region of Stay. *Demography and Social Economy*, 2 (44), 110-126.

УДК 331.556.4 (477)

JEL CLASSIFICATION: J61

O. V. POZNIAK, PhD (Economics), Head of sector
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: olex_poznyak@ukr.net
ORCID 0000-0002-1323-3896
Scopus ID 57195780028; 57189273845

UKRAINIAN MIGRANTS IN EUROPE: SITUATION DEPENDING ON THE REGION OF STAY

Ukraine has become one of the largest donors of population and labor force in Europe. The assessment of the migration of Ukrainians to the countries of Europe is based on data from three national surveys on external labor migration (2008, 2012, 2017), a survey in the framework of the TEMPER project with the participation of the author (2017-2018), as well as data from a number of studies of Ukrainian labor migration conducted in Ukraine and in recipient countries. The purpose of the paper is a comparative analysis of the migration of Ukrainians to different regions of Europe. Methods of the research are system approach, method of complex use of information from different sources, comparative and graphic methods. Scientific novelty of the paper is to identify the features of external labor migration of citizens of Ukraine depending on the geographical direction of movement. The changes in the trends of external labor migration of Ukrainians that occurred since the independence are analyzed. A comparative analysis of the migration of Ukrainians to Western and Eastern Europe was carried out. It is shown that labor trips to countries neighboring Ukraine mostly remain circular and short-term. Migration to Western Europe is characterized by a transition from circular to permanent migration, with the formation of new Ukrainian Diasporas in the recipient countries. The composition of migrants to Western Europe by gender, age, level of education, regions of origin, legal status of stay abroad, etc. is analyzed in comparison with Ukrainian migrants to Eastern Europe and the employment population of Ukraine. Special attention is paid to the professional composition of migrants before and after departure. It is concluded that the increase in the share of the European Union in the structure of external labor migration from Ukraine is a positive phenomenon, as it contributes to the spread of European values in Ukrainian society. Future tendencies of Ukrainian migration, in particular in the context of COVID-19 epidemic are estimated. Proposals for improving the migration policy of Ukraine are presented.

Keywords: *migration, labor migration, Ukrainian diaspora, transformation of migration tendencies, migration policy.*

Formulation of the problem. In modern conditions, migration is one of the main components of globalization. Borders are becoming more transparent, and their intersection is being simplified, in fact, the world labor market has already formed. More and more people not only live and work outside their countries of origin, but several times during their life change the country of residence. Increasingly, migration is playing the role of a powerful locomotive of world development.

Currently, the UN estimates that the number of people living outside their country of birth exceeds a quarter of a billion [1] — more than 3 % of the world's population. Since the beginning of this millennium, this number has increased almost one and a half times.

Six key population and workforce centers have been formed in the world [2]: 1) North America (USA and Canada); 2) the countries of Western and Northern Europe; 3) Middle East oil-producing countries; 4) countries in the Asia-Pacific region; 5) Latin American countries; 6) selected countries of South and Central Africa. Now the second of these centers is expanding to include Southern European countries.

During the 70–90's of the twentieth century in the countries of Southern Europe there have been dramatic changes in the migration situation. The recent history of the region is characterized by the transformation of Italy, Spain, Portugal, and Greece from typical emigration countries into countries that attract migrants from Africa and Latin America, and also their former compatriots and their descendants.

Currently, similar processes are taking place in Eastern Europe. Now Eastern European countries do not represent a large center of attraction for the workforce, although some of them are gradually becoming recipient countries. This is primarily about Poland, where there is now a shift from outflow to influx of population and labor. The return migration of Poles and the influx of foreigners from different countries (especially from Ukraine) are becoming more noticeable. It is worth noting the significant socio-economic and cultural potential of the countries of the Eastern European region. With successful economic development, Eastern European countries have the opportunity to become a new center of attraction for the workforce.

In the presented article, the term “Western Europe” also refers to the countries of Northern and Southern Europe as opposed to Eastern Europe as a set of countries of the former USSR and the Warsaw Pact.

The most common are economic migration, first of all temporary trips in search of higher earnings. Ukraine is one of the largest countries providing labor force in Europe (Western and Eastern). The living standards and living conditions

of Ukrainian population remain rather low. They are a strong push factor for migration out of Ukraine with purpose of employment.

The purpose of the paper is a comparative analysis of the migration of Ukrainians to different regions of Europe.

Methods of the research — system approach, method of complex use of information from different sources, comparative, graphic methods. It is revealed that the current system of migration statistics in Ukraine can be defined as partially acceptable for the assessment of migration processes in general [3], and labor migration from Ukraine in particular. Special surveys are the way to solve the problem. The assessment of the migration of Ukrainians to the countries of Europe is based on data from three national surveys on external labor migration (2008, 2012, 2017), a survey in the framework of the TEMPER project with the participation of the author (2017—2018), as well as data from a number of studies of Ukrainian labor migration conducted in Ukraine and in recipient countries.

Analysis of recent research and publications. External labor migration is in the spotlight of Ukrainian scientists. In particular, these issues are considered in the works of E. Libanova, O. Malynovs'ka, I. Prybytkova, M. Romanyuk. In 2020 there was a series of publications devoted to changes migration trends in terms COVID-19 [4; 5]. **Scientific novelty** of the paper is to identify the features of external labor migration of citizens of Ukraine depending on the geographical direction of movement.

Tendencies of migration from Ukraine. Although most migrants from Ukraine are labor ones, study migration has also become widespread. Since the end of the last century, the number of Ukrainians who study abroad has increased several times (fig. 1). Moreover, the steady growth in the contingent has been observed since 2007. Particularly sharp growth took place in 2012—2016 (more than twice), and only in 2017 this process was suspended. Nowadays, Ukrainian citizens mainly go to study in EU countries, where employment and earnings opportunities are much better than in Ukraine and other CIS countries. The number of Ukrainian students in Poland, where special education programs for Ukrainians have been introduced, has increased especially dramatically. Between 2013 and 2016, there has been more than a threefold increase in the number of Ukrainians receiving education in Polish higher education institutions [6].

Studies show that Ukrainian youth are ready to study abroad even in order to acquire a working profession. That is, any training in other countries, in particular in Poland, is viewed by young Ukrainian people as a kind of social elevator, a direction of increasing social status. Instead, training in vocational schools of Ukraine is considered not prestigious. As a result, even in the face of increased demand for skilled workers in the Ukrainian labor market, only 14 % of school-children plan to receive vocational training. At the same time, 85 % of them are attending higher education. At the same time, 73 % of young people who want to

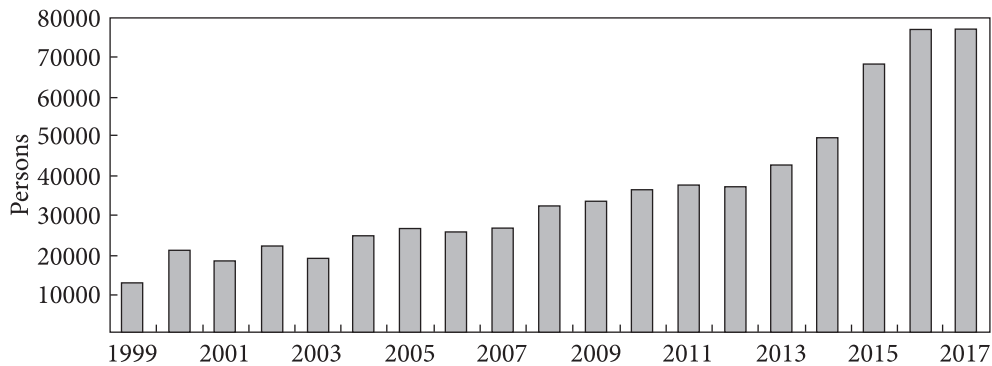

Fig. 1. The dynamics of the number of Ukrainian citizens studying abroad in 1999—2017
Source: UNESCO.

get a higher education would not agree to get a vocational education, even with higher pay and stability [7].

A significant proportion of young people leave Ukraine to study in order to gain access to the EU countries' labor market. This is facilitated, in particular, by the fact that recipient countries typically view graduates in their higher education institutions as one of the most desirable immigrant contingents. EU law allows foreigners to stay in the EU for at least 9 months after completing their studies. This time can be successfully used to find a job. Thus, the likelihood of enrollment of educational migrants in recipient countries increases. According to numerous surveys conducted in Ukraine and recipient countries (in particular in Poland), great majority of Ukrainian educational migrants, both actual and potential ones, do not plan to return after graduating [8].

Labor migration from Ukraine was formed in the mid-1990s. Before this so-called shuttle trade, i.e. travel abroad and back to resell goods, was common among Ukrainians. Shuttle traders were able to establish connections in foreign countries, which they then used to make labor migrations.

Three times nation-wide surveys on labor migration (LMS) were conducted by State Statistics Service of Ukraine (SSSU) in 2008 [9], 2012 [10] and 2017 [11]. However, these surveys could not include the households, where all family

Table 1. Scale of External Labor Migration, million

Source of data	2008	2012	2017
Nationwide survey data	1.5	1.2	1.3
Estimation of total size:			
All migrants	2.1	1.9	2.7
Long-term migrants becoming permanent ones	0.5	0.7	1.0

Sources: SSSU, author's estimation.

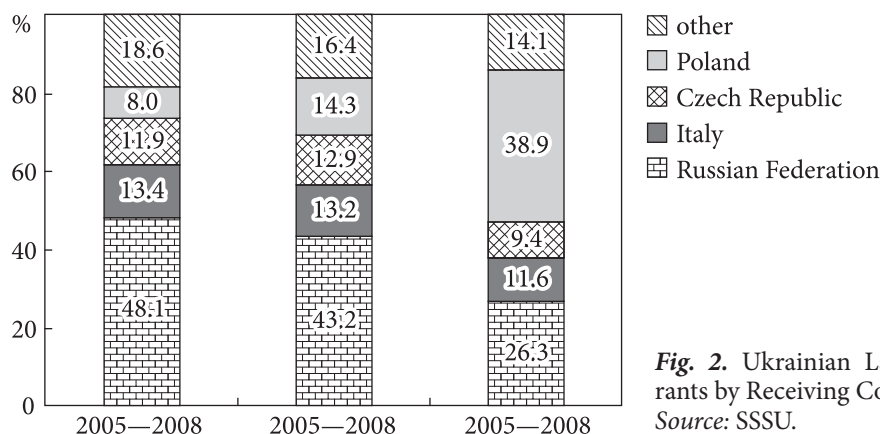

Fig. 2. Ukrainian Labor Migrants by Receiving Countries
Source: SSSU.

members had migrated and have been living abroad for many years. They did not also include the persons, who went abroad for work before 2005 (LMS-2008), 2010 (LMS-2012) or 2015 (LMS-2017) and have not returned since then. Therefore, the actual number of Ukrainians working abroad is higher and according to estimation reaches 2.7 million persons [8]. About 1 million from them are long-term migrants becoming permanent ones (table 1).

According to LMS-2017, the main countries of destination of Ukrainian labor migrants are Poland, Russia, Italy, Czech Republic (fig. 2), the United States, and Belarus. Portugal ranked seventh (1.6 %) followed by Hungary, Israel, Finland and Germany [11]. Compared with LMS-2012, there was a great decrease in the share of working in Russia with increasing the proportion of workers in the EU, especially in Poland.

As a rule, male dominate among external labor migrants. Noticeable differences are observed in the direction of the external labor migrations of men and women. Thus, regarding the main recipients of the Ukrainian labor force, there is a sharp dominance of women among migrants to Italy. Czech Republic and Russia attract mostly male migration from Ukraine. The education level of labor migrants is much lower as compared with all population in working age. The population of rural areas is more actively involved in labor migration than residents of urban settlements. In the rural areas 6.9 % of population aged 15–70 are involved in labor migration, whereas in urban settlements — 3.4 %.

According to LMS-2017, the share of young people (aged under 35) among migrant workers has decreased from 45.1 % to 41.3 % compared to the previous survey (LMS-2012). Compared to persons over 35 years of age, young people are more oriented to travel to Poland and the Czech Republic and to a much lesser extent to travel to Italy. The share of workers in Russia among young people and people over 35 is almost the same, but compared to LMS-2012, the proportion of young people who go to work in Russia has decreased.

Russia's popularity among Ukrainians as a country of employment has begun to decline since the beginning of the 21st century. In 2012 compared with 2008, there also was a decrease in the share of working in Russia with increasing the proportion of workers in the EU [10].

Reorientation of Ukrainians working in Russia to EU countries is an objective process. Among the factors that caused the leadership of Russia by the number of Ukrainian labor migrants are the absence of language barrier, visa-free regime, and existence of relatives and friends of Ukrainian migrants in Russia. However, the economic gain of migration to Russia was always lower, than of migration to the countries of the EU. Studies show that migration to Russia has always been less cost-effective than migration to the EU, working conditions of Ukrainians in Russia are considerably worse. Workers in Russia are the most social unprotected and have the lowest level of income among the all Ukrainian labor migrants.

According to LMS-2008 15.2 % of Ukrainian who worked in Russia had a work, which was different from promised one, 13.0 % had unfavorable working conditions, 13.9 % of Ukrainian faced with non-payment or insufficient payment of salary [9]. These rates are higher than ones in the other main recipient countries. By the time of LMS-2012, the difference between working conditions for Ukrainians in Russia and in the other destination countries even increased. In 2012 the average earnings of Ukrainian labor migrants in Russia was twice less than in Germany and at 7—23 % lower than in the Czech Republic, Portugal, Italy, Hungary and Spain [10].

According to LMS-2017, 26.6 % of Ukrainians who worked in Russia and had an employment contract with their employers did not qualify for any social benefits — the highest rate among the contingent of migrants who had an employment contract in four major recipient countries. Only in 12.2 % of cases the right to social insurance was enshrined in the employment contract (in Belarus — 14.2 %, in other recipient countries — 16.3—58.8 %), only in 8.5 % of cases — the right to health insurance (in other recipient countries — 18.1—72.5 %).

The average working week for Ukrainians in Russia was, according to LMS-2017, 52.5 hours (more than in any other of the 11 major recipient countries). 10.9 % of employees were faced with the fact that their actual work was different from what was promised, 6.1 % — with transfer from one employer to another, 13.4 % — with forced labor in unfavorable conditions, 29.3 % — with delays or incomplete payment of wages, 5.9 % — with forced overtime unpaid work [11]. All these indicators are much higher than their counterparts in other countries [8].

The differences between the working conditions of Ukrainians in Russia and in other recipient countries are steadily increasing. Particularly sharply (more than twice in 9 years) the share of Ukrainian wage earners with delayed or incomplete wages, the share of unpaid overtime workers and those who worked in adverse conditions increased in Russia. In general, according to LMS-2017, 56.2 %

of workers in Russia and 66.5 % of all migrant workers from Ukraine found their working conditions normal [11]. The average earnings of Ukrainian labor migrants in Russia in 2017 was 2—3 times lower than in USA and Israel, and at 19—42 % lower than in the Czech Republic, Portugal, Italy and Germany.

Dramatic events that have been taking place in Ukraine since 2014 make an impact on all aspects of social development. Among others, Ukraine's migration situation has been changing permanently. Particularly process of reorientation of Ukrainian labor workers to the countries of the EU will increase in conditions of deterioration of Ukrainian-Russian relations.

There are other factors that contribute to re-orientation:

- campaigns of legalization of migrants that are conducted periodically in the countries of the EU;
- fall in exchange of Russian ruble to Euro and currency of the countries which are the new EU members;
- forming of migration networks and public organizations of Ukrainians in the EU countries;
- visa-free regime for Ukrainians to the countries of Schengen zone granted to Ukraine in June 2017.

The visa-free regime does not ensure Ukrainian citizens with opportunities of non-restricted access to the EU. Those persons, who wish to enter the European Union, still need to provide some documents for justifying the purpose of their visit, their financial security, etc. In contrast to the previous practice, these documents are reviewed not by consulate employees, but by border guards. However, due to the visa-free regime with the EU, the opportunities for international mobility of Ukrainians have greatly expanded, and foreign travel has become easier and cheaper. Potential migrants to EU countries can legally stay in European countries for 3 consecutive months, during this time they can try to find a job, evaluate the employment opportunities and conditions in general of stay "on site" and make a more informed migration decision.

Ukrainian migration to Western and Eastern Europe. A comparative analysis of the migration of Ukrainians to Western and Eastern Europe shows that the main differences are: in Western Europe, the proportion of female is higher; migrants to "old" EU are more likely to have legal status; they are less likely to work in accordance with their qualifications and are more often employed in elementary occupations (table 2). However, they have more earnings and better working conditions, since the level of salaries in Western Europe is higher than in Eastern Europe.

According to LMS-2008 and LMS-2012, residents of Western Ukraine worked mainly in Eastern European members of the EU and, to a lesser extent, in Western Europe and Russia. At the same time, labor migrants from the other four economic zones of Ukraine (North, Center, South and East) went mainly to Russia and partly to Western European countries. At present, the differences be-

tween the regions of Ukraine in the directions of migration are gradually being leveled. According to LMS-2017, Poland ranks first among destination countries for not only migrants from Western, but also from Northern, Central and Southern Ukraine. Migration to Russia is still predominant in the East alone [11]. According to the National Bank of Poland, the share of immigrants from the South and East of Ukraine in the structure of Ukrainian migration to Poland increased from 6.3 % to 28.4 % after the beginning of the 2014 conflict [12]. In 2017, compared to 2012, the proportion of immigrants from the Western economic zone among Ukrainians working in Italy and Portugal decreased.

Nevertheless, the main difference is the duration of migrations to two regions of continent. As a whole, migrants to neighboring countries (Russia, Poland, Czech Republic, Hungary) as a usual make periodic short trips with a permanent return to Ukraine, i.e. they are engaged in circular migration. Migrants to Mediterranean countries usually stay on working there for a longer period of time (fig. 3). Migration to Western Europe is characterized by a transition from circular to permanent migration (as such cases were rare in the 1990's), with the formation of new Ukrainian Diasporas in the recipient countries. In particular, the long-term migrants, who have become accustomed in Western Europe, increasingly bring their families to the recipient countries. In the present conditions, these trends intensify due to a deterioration of economic and political situation in Ukraine. It must be fully understood that some labor immigrants will not return to Ukraine at all.

Example of Spain demonstrates this trend. According to the survey-2012, Spain ranked fifth in the ranking of recipient countries [10]. However, in 2017 the migration to Spain was lower than the threshold value for which country data was published. This is unlikely to be a consequence of the decline in migration to Spain and probably this reflects the transition of long-term labor migrants to

Table 2. Selected indicators of external labor migration from Ukraine to Western and Eastern Europe, 2017 (%)

Indicator	Western Europe ¹	Eastern European EU members ²	CIS ³
Proportion of female	57.9	29.7	16.7
Proportion of migrants without official status	8.9	14.4	31.5
Proportion of migrants who worked abroad according to the obtained qualification	13.4	20.8	38.3
Proportion of migrant workers in elementary occupations	56.0	48.1	28.3

¹ Data includes Italy, Portugal, Finland and Germany; ² Data includes Poland, Czech Republic and Hungary; ³ Data includes Russian Federation and Belarus.

Source: SSSU.

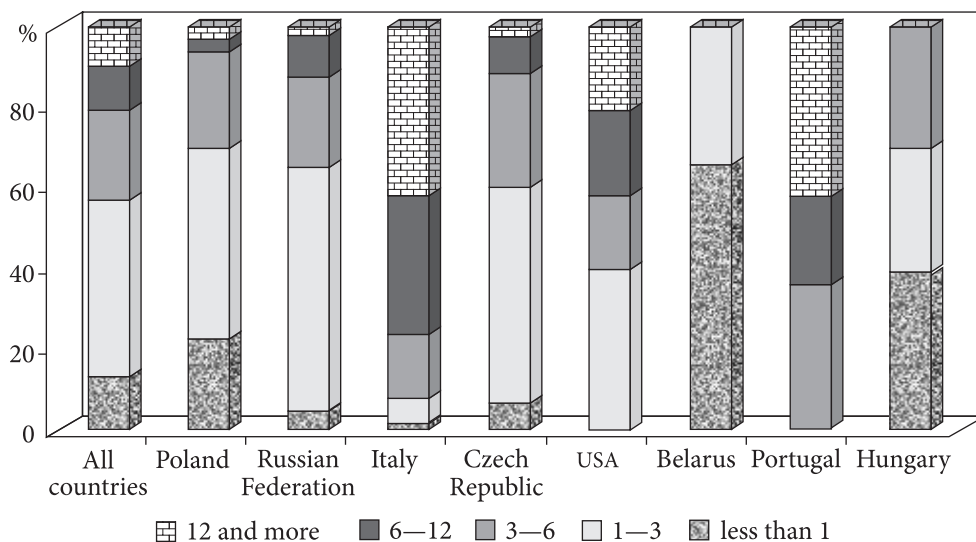

Fig. 3. Labor migrants by countries of migration and duration of stay during last trip, 2015–2017, months

Source: SSSU.

the permanent ones. The proportion of long-term migrants in Spain in 2012 was much higher than in other recipient countries (fig. 4).

According to a survey of Ukrainian migrants in Paris conducted at the end of 2017, 3 years is the threshold that determines migrants' plans. Having been in France for up to 3 years, respondents are still expecting to return to Ukraine, that is, they perceive their own stay in France as temporary. However, if they have been in France for more than 3 years, their plans change, and now this country is not a temporary stage in migration but a new place of permanent residence [13].

According to survey of Ukrainian return migrants conducted in the framework of the TEMPER project (2017–2018), almost all of them have confirmed that they feel at home in Ukraine (97 %). At the same time about a quarter of returners have the same feeling in the last country of destination. Returners from Italy have reported that they feel there at home more often than returners from Poland (28 % vs 24 %) [14]. This also shows the difference in the nature of migration to Western and Eastern Europe. Unfortunately, TEMPER survey covered return migrants from two countries only. There is a relationship between feeling of belonging to the destination country and time that migrants spent abroad. Almost half of returners who stayed in Europe over 5 years have reported about these feelings. And only one of five among migrants who stayed abroad less than two years has confirmed the same belonging. Among migrants who stayed abroad from two to five years about 40 % feel at home in the last country of destination.

While staying abroad the majority of Ukrainian migrants work on low-skilled positions and almost all others do skilled manual work. Migrants who worked in

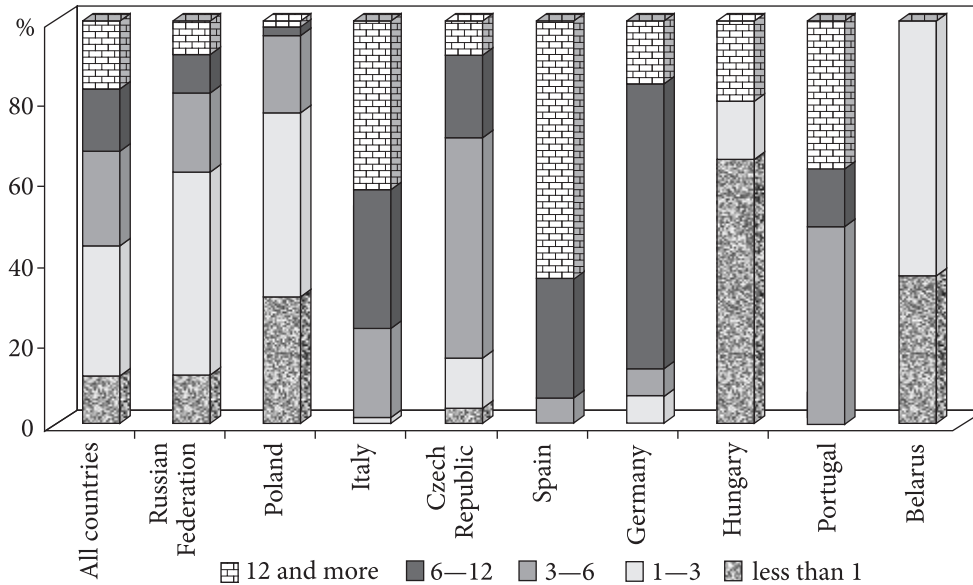

Fig. 4. Labor migrants by countries of migration and duration of stay during last trip, 2010—2012, months
Source: SSSU.

Italy were employed by low-skilled jobs much more often than migrants who worked in Poland — 75 % against 59 % in their first job abroad and 75 % against 56 % — in their last work before return. People with a high education performed low-skilled jobs abroad more often than less educated persons [15]. Thus, one of the consequences of external labor migration is the decline of the qualifications of Ukrainian workers.

Only slightly more than a quarter of Ukrainian migrants have had work abroad in accordance with skills obtained in Ukraine [11]. At the same time, over a third of the migrants worked on jobs that did not require qualifications. Herewith representatives of the working occupations usually retain or even improve their qualification status, while representatives of the occupations, which are mainly related to mental work, are forced to do less skilled jobs (table 3).

Compared to the population employed in the domestic labor market, the share of professionals, technicians, associate professionals and clerical support workers is more than 3.5 times lower among migrant workers. Instead, the share of skilled workers and representatives of the elementary occupations among migrants is 2.1—2.2 times higher. Such differences in the structure of labor migrants and the occupied population of Ukraine by occupational groups are further evidence of the overwhelming employment of migrants in not prestigious jobs [8].

Breakdown of migrants by activity type varies substantially depending on gender and the country of stay. In particular, Ukrainian male labor emigrants

were mainly engaged in construction. That economic activity type dominates among the men working in Portugal, Czech Republic, the Russian Federation and Hungary.

For male Ukrainians working in Belarus, construction is one of the two basic activity areas along with agriculture; a high share of persons employed in agriculture is also recorded among those migrating to Poland and Finland. Among the Ukrainian men working in Poland, there is a high percentage of those employed in industry and trade; in Italy — in industry and household activities; in Hungary — in trade, in Germany — in transport.

The employment structure of female Ukrainian migrants varies considerably depending on the country of stay. Key activities include working in households (from the four major recipient countries it is especially common in Italy and Russia), agriculture (in Poland), industry (in Czech Republic and Poland), trade (mainly in the Russian Federation and Poland) and hotels and restaurants (mainly in Czech Republic).

Recently, there has been an increase in migration of Ukrainians to Eastern European countries (especially to Poland). Respectively, the share of Western European countries has decreased. However, in the future, an increase in flows to Western Europe, in particular to Germany, is expected. Germany opened labor

Table 3. Labor migrants by occupation groups abroad depending on the last occupation before migration, 2015—2017 (%)

Last occupation before migration	Occupation groups abroad						
	Professionals, technicians and associate professionals, clerical support workers	Service and sales workers	Skilled agricultural, forestry and fishery workers	Craft and related trades workers	Plant and machine operators, and assemblers	Elementary occupations	Total
Professionals, technicians and associate professionals, clerical support workers	29.2	12.8	0.0	21.3	3.0	33.7	100.0
Service and sales workers	4.0	25.4	0.0	8.6	3.8	58.2	100.0
Skilled agricultural, forestry and fishery workers	0.0	22.8	20.2	43.9	0.0	13.1	100.0
Craft and related trades workers	0.1	6.5	1.6	66.0	0.9	24.9	100.0
Plant and machine operators, and assemblers	8.6	1.6	0.0	21.6	51.4	16.8	100.0
Elementary occupations	1.4	8.3	4.5	17.6	2.0	66.2	100.0

Source: State Statistics Service of Ukraine.

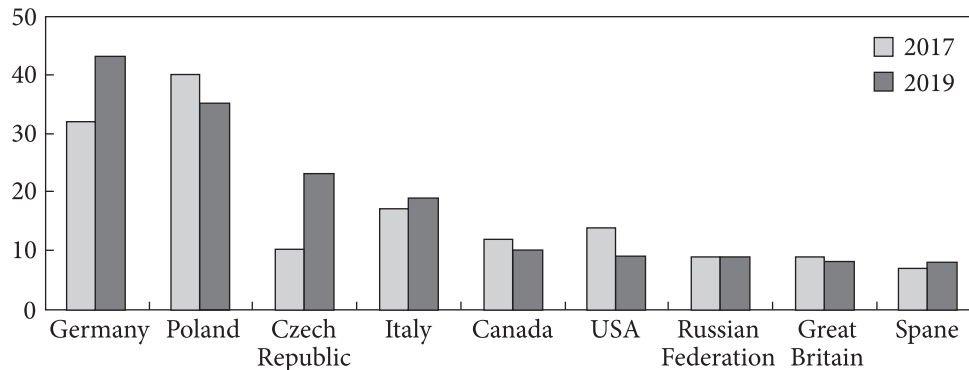

Fig. 5. Desired countries for working abroad (among respondents considering working abroad; respondents could select multiple answers)

Source: IOM Mission in Ukraine.

market for migrants from outside the EU since beginning of 2020. According to survey on migration and human trafficking conducted by the International Organization for Migration Mission in Ukraine in June-August 2019, Germany has become the most desirable country of employment for Ukrainian migrants [16]. According to similar survey conducted in 2017, Poland was the most desirable country [17] (fig. 5).

New employment scheme for Ukrainians in Germany has already emerged. Ukrainian worker receives work permit in Poland. It is not difficult. Then Polish company sends him or her on a “business trip” to Germany. Therefore, it is believed that he works in Poland, but in fact, he works in Germany.

The possible reorientation of part of the Ukrainian migrants from Poland to Germany is facilitated not only by the difference in the level of earnings between the two countries, but also by the deterioration of the attitude of part of the Polish population to Ukrainians and the policy of the Polish Government on the “Ukrainian issue”.

A dilemma arises now. The government of Poland tries to attract labor migrants from Ukraine. At the same time, investigation of the complicated Ukraine—Poland history by the Polish leadership and its unilateral interpretation do not promote the development of good-neighborliness between two countries. Now the attitude of Poles towards Ukrainians is generally positive. But in the future, the policy of the Polish Government may result in the spread of cases of negative attitudes towards Ukrainians among some Poles and, as a consequence, in a reduction in the flow of labor migrations from Ukraine to Poland and the outflow of Ukrainian migrants from Poland to the wealthier countries of Western Europe. Several years ago, the Russian Federation was interested in the Ukrainian labor migrants, and now Russia is also interested in them, but the current policy of the Russian leadership towards Ukraine contributes to a reduction of labor migration from Ukraine.

Consequences of migration and possible future. Labor migration has both positive and negative aspects. It leads to an increase in the welfare of certain segments of the population. In terms of the ratio of private money transfers to GDP, Ukraine is at the level of Serbia, Montenegro, and Albania, slightly behind Georgia, Armenia, and Bosnia and Herzegovina [18]. Money remittances are important source of well-being of migrants' families, but mostly costs are spent on consumption. Unfortunately, efficiency of mobilizing these funds into the regional economy leaves much to be desired. The engagement of former labor migrants into business activities is extremely low which is caused by insufficiently favorable conditions for launching private business in Ukraine. The quantity of migrants and their relatives who start their own business in Ukraine could be more.

Money remittances are directed mainly to western regions, where wage levels are lower. Calculations show that transfers from migrants workers negate sixth of the existing differences in incomes of the population among regions of Ukraine [19]. Labor migration also reduces labor market tension. In case of absence of external labor migration from Ukraine, the unemployment rate in the country in certain years would be 1.5—2 times higher than the actual indicators [8]. In addition, a long stay of the individual in the European countries means the incorporation of the market consciousness, values and norms of a civilized society.

At the same time, there are acute negative effects of the large-scale outflow of labor force that the Ukrainian labor market is experiencing. A lack of appropriate workforce is an obstacle to the creation of new jobs, and in the future, the situation will inevitably worsen. Ukrainian citizens often engage in unskilled jobs and lose their qualifications accordingly. Since most migrants are married, work trips pose risks for marital relations and socialization of children. Another problem is related to the threat of diminishing social significance of employment in Ukraine: a stable stereotype is formed in the youth of certain regions, according to which achievement of decent living standards is possible only through working trips abroad.

Anxiety is caused not so much by the migration losses as by the departure of skilled workers. Negative trends in the economy of Ukraine and in the labor market in 2014—2015 have led to the fact that young people, as well as educated and highly qualified specialists, have become increasingly involved in labor migration [20]. As a result, even in the presence of a contingent of unemployed, there is a shortage of workers who meet the requirements of employers in terms of their qualifications. By the end of 2017, almost half of Ukrainian companies have already had trouble in recruiting staff due to labor migration abroad. More than a quarter of companies are forecasting appropriate risks in the near future.

The COVID-19 epidemic is adjusting labor migration trends. Quarantine is introduced in EU countries, interstate transport is almost closed. Partial restoration of border control and partial closure of borders within the Schengen area have occurred. Entire sectors of the economy are frozen, and many enterprises

where migrants from Ukraine have worked have suspended their activities. This situation led to the massive return of Ukrainians to their homeland [5]. Circular migrants usually return and stop traveling, while permanent residents of the recipient countries tend to stay abroad. Some migrants try to find employment in industries that continue to operate — selling food or delivering goods [21].

The ability to resume external labor migration of Ukrainians will depend on the pace of economic recovery in EU countries. Obviously, there will be a change in the structure of Ukrainian migration by type of activity. The proportion of those areas where labor demand is unlikely to fall — trade, household activity and, in particular, agriculture — will increase. Some European states organize pilot scheme for inviting Ukrainian citizens to seasonal farm work, as well as facilitating charter transportation for workers.

Conclusions. The problem of the outflow of population is very important for Ukraine. The number of external labor migrants from Ukraine exceeds 2 million.

In the history of labor migration from Ukraine, there has been a radical reorientation of migration flows from Russia to EU countries, mainly to Poland and other Eastern European countries. There is now a new reorientation of migrants from Eastern to Western Europe, most notably Germany and probably the United Kingdom. After Brexit, Ukrainian citizens receive almost the same job opportunities in the UK as citizens of the enlarged EU. It is precisely in crises, similar to the current period of the COVID-19 epidemic, the natural tendencies, which have previously developed at a slow pace, tend to intensify. For example, the reorientation of migrants from Russia to the EU countries, which gradually took place over a decade and a half, increased sharply in the context of the beginning of the military conflict in eastern Ukraine.

The increase in the share of the European Union in the structure of external labor migration from Ukraine is a positive phenomenon, as it contributes to the spread of European values in Ukrainian society.

The main task of the state migration policy is to ensure effective use of the migration results for development while minimizing its negative effects. Ukrainian Government cannot stop migration of Ukrainians to European Union. Strategic objective ought to be gradual return of those labor migrants who are ready or under certain circumstances can be ready for re-emigration. It is time to take measures to improve the business climate in Ukraine. Entrepreneurship support programs should be implemented as soon as the epidemic is over. This may keep the part of persons who have returned to Ukraine in March 2020, from further migration. Given the impossibility of prohibiting departure, it is important not to lose these people to Ukraine and to maximize the benefits of cooperation with the Diaspora. This will help to improve the situation in the economy and strengthen Ukraine's position in the world.

It is important for Ukraine to start negotiations with the governments of recipient countries for the purpose of the development and implementation of

programs of circular migration: it is beneficial not only for Ukraine, but also for the recipient countries. It means that Ukraine has real opportunities to negotiate with the EU on the involvement of relevant countries in financing these programs.

The further the greater the scale of international migration is likely to increase. The Fourth Industrial Revolution and digitalization of the economy, the development of transnational corporations, the deployment of a large part of the production outside the head office, and the further simplification (cancellation) of border crossing procedures will facilitate this. An important factor in increasing the intensity of migration is the growing need for economically developed countries in the workforce due to the aging of their population. The proportion of older people increases resulting in a deterioration of the ratio between the output of material goods and services, on the one hand, and recipients of pensions and social benefits the other side. Thus, migration does act as factor of demographic security. All over the world, migrants fill niches that are not in demand in the local population. Migrants do not compete with the local population in the labor market. Migrants compete only with other migrants, for instance Ukrainian and Brazilians in Portugal.

European Union needs migrants and European Union will need much more migrants. As the epidemic fades, restrictions on population movements are likely to be lifted. Two ways allow the use migration opportunities and avoid threats. The first option is the resettlement of migrants in the country with ensuring their integration. A more favorable option for the host countries is to ensure the return of migrants. In this case, the interests of the recipient countries and donor countries are facing.

The European Union should cooperate with Ukraine, as well as with Moldova, Georgia, countries of Asia and Africa to support a temporary circular migration as an alternative to permanent migration.

REFERENCES

1. *International Migration Report 2017*. (2017). Retrieved from http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf
2. Savitska, O., & Chonyo, V. (2013). *Osoblyvosti mihratsiinykh protsesiv naselennia v umovakh hlobalizatsii* [Features of migration processes of the population in the conditions of globalization]. *Scientific Bulletin of National Forestry University of Ukraine*, 23.17, 295-303. [in Ukrainian].
3. *An Assessment of the Collection, Distribution, Storage and Analysis of Migration Information in Ukraine*. (2015). Kyiv : IOM, Mission in Ukraine.
4. Minich, R., & Kravchuk, P. (2020). *The Impact of COVID-19 on Ukrainian Labour Migrants in Czechia, Hungary, Poland and Italy. Policy Brief*. Retrieved from https://www.pragueprocess.eu/documents/repo/212/Policy_Brief_Minich_Kravchuk_EN.pdf
5. Libanova, E. M., & Pozniak, O. V. (2020). *Zovnishnia trudova mihratsiia z Ukrainy: vplyv COVID-19* [External labor migration from Ukraine: the impact of COVID-19]. *Demo-*

- graphy and Social Economy, 4 (42), 25-40. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.025> [in Ukrainian].
6. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2020). Retrieved from <http://data.uis.unesco.org>
 7. Libanova, E., Tsymbal, O., Yarosh, O., & Lisogor, L. (2016). *The transition of Ukrainian youth to the labor market: results of an international study «School-to-work transition surveys» in Ukraine in 2013 and 2015*. Geneva : ILO.
 8. *Ukrainske suspilstvo: mihratsiyni vymir : nats. dopovid* [Ukrainian society: the migration dimension. National report] (2018). Institute of Demography and Social Studies of NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
 9. *Zovnishnia trudova mihratsiia naselennia Ukrainy* [Ukrainian External Labor Migration]. (2009). Ukrainian Center for Social Reforms. Kyiv [in Ukrainian].
 10. *Report on the Methodology, Organization and Results of a Modular Sample Survey on Labor Migration in Ukraine*. (2013). International Labor Organization. Budapest.
 11. *Zovnishnia trudova mihratsiia naselennia (za rezultatamy modulnoho vybirkovoho opytuvannia). Statystychnyi biuleten* [External labor migration of the population (according to the results of the modular choice of the survey). Statistical bulletin]. (2017). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
 12. Chmielewska, I., Dobroczek, G., & Puzyrkiewicz, J. (2016). *Citizens of Ukraine working in Poland - survey report*. National Bank of Poland. Warszawa [in Polish].
 13. Mikheyeva, O. (Eds). (2018). *Vyklyky suchasnoi mihratsii: ukrainska spilnota v Paryzhi* [Challenges of Contemporary Migration]: *The Ukrainian Community in Paris*. Lviv : The Ukrainian Catholic University [in Ukrainian].
 14. Lenoël, A., Cerrutti, M., Croitoru, A., Hnatyuk, T., Maguid, A., Maidanik, I. et al. & Vandenbunder, A. (2018). *Report on Non-Economic Impacts of Temporary, Circular and Permanent Migration*. TEMPER EU Project. Retrieved from <http://www.temperproject.eu/wp-content/uploads/2019/12/Working-Paper-12-TEMPER.pdf>
 15. Obućina O., Beauchemin C., Cerrutti, M., Deliu, A., Havryliuk, O., Lenoël, A. et al. & Vandenbunder, A. (2018). *Report on the Economic Integration of Return Migrants*. TEMPER EU Project. Retrieved from <http://www.temperproject.eu/wp-content/uploads/2019/12/Working-Paper-11-TEMPER.pdf>
 16. International Organization for Migration. (IOM). (2019). *Survey on migration and human trafficking in Ukraine, Moldova, Belarus and Georgia, 2019*. Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_regional_ct_survey_2019_eng_print.pdf
 17. International Organization for Migration. (IOM). (2017). *Survey on migration and human trafficking in Ukraine, 2017*. Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_eng.pdf
 18. *Pererakhunok danykh pro pryvatni hroshovi perekazy v Ukrainu za 2015-2017 roky* [Recalculation of data on private money transfers to Ukraine for 2015-2017] (2018). National Bank of Ukraine. Kyiv. Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Remittances%20_2015-2017.pdf?v=4 [in Ukrainian].
 19. Pozniak, O. (2016). *Otsiniuvannia naslidkiv zovnishnoi trudovoi mihratsii v Ukraini* [Evaluation of consequences of external labor migration in Ukraine]. *Demography and social economy*, 2 (27), 169-182. <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.169> [in Ukrainian].
 20. Drbohlav, D., & Jaroszewich, M. (Eds.) (2016). *Ukrainian Migration in Time of Crisis: Forced and Labor Mobility*. Prague.
 21. *Ukrainian workers in Poland “migrate” to trade and logistics*. Radio Freedom. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/30514765.html>

Стаття надійшла до редакції журналу 10.03.2021.

О. В. ПОЗНЯК, канд. екон. наук, зав. сектору
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
e-mail: olex_poznyak@ukr.net
ORCID 0000-0002-1323-3896
Scopus ID 57195780028; 57189273845

УКРАЇНСЬКІ МІГРАНТИ В ЄВРОПІ: СИТУАЦІЯ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД РЕГІОНУ ПЕРЕБУВАННЯ

Україна є одним з найбільших донорів населення та робочої сили в Європі. Оцінювання міграції українців до країн Європи базується на даних трьох загальнонаціональних опитувань щодо зовнішньої трудової міграції (2008, 2012, 2017), опитування в рамках проекту *TEMPER* за участю автора (2017–2018), а також даних низки інших досліджень української трудової міграції, проведених в Україні та країнах-реципієнтах. Метою статті є порівняльний аналіз міграції українців до різних регіонів Європи. Методи дослідження: системний підхід, метод комплексного використання інформації з різних джерел, порівняльний та графічний методи. Науковою новизною статті є виявлення особливостей зовнішньої трудової міграції громадян України залежно від географічного напрямку переміщень. Проаналізовано зміни в тенденціях зовнішньої трудової міграції українців, що відбулися за часів незалежності. Проведено порівняльний аналіз міграції українців до Західної та Східної Європи. Показано, що трудові поїздки до сусідніх з Україною країн здебільшого залишаються циркулярними та короткочасними. Міграція до Західної Європи характеризується переходом від циркулярної до постійної міграції з формуванням нових українських діаспор у країнах-реципієнтах. Проаналізовано склад мігрантів до Західної Європи за статтю, віком, рівнем освіти, регіонами походження, правовим статусом перебування за кордоном тощо у порівнянні з українськими мігрантами до Східної Європи та зайнятим населенням України. Особливу увагу приділено професійному складу мігрантів до та після виїзду. Зроблено висновок, що збільшення частки Європейського Союзу в структурі зовнішньої трудової міграції з України є позитивним явищем, оскільки сприяє поширенню європейських цінностей в українському суспільстві. Оцінюються майбутні тенденції української міграції, зокрема в контексті епідемії COVID-19. Представлені пропозиції щодо удосконалення міграційної політики України.

Ключові слова: міграція, трудова міграція, українська діаспора, трансформація міграційних тенденцій, міграційна політика.

ПАМ'ЯТІ УЧЕНОГО РОНАЛЬДА ІНГЛЕХАРТА ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

8 травня 2021 року пішов у засвіти Рональд Інглехарт — всесвітньо відомий політолог та соціолог, засновник Всесвітнього опитування цінностей (WVS), автор соціологічної теорії постмодернізму.

Півстоліття тому в *American Political Science Review* вийшла стаття Р. Інглехарта «The Silent Revolution in Europe», що поклала початок його версії теорії модернізації. У 1981 р. він заснував проєкт World Values Survey, що об'єднав по всьому світу соціальних

дослідників, котрі вивчають цінності. Дані WVS є емпіричною основою для відслідковування ціннісних зрушень у багатьох країнах світу, аналізу глобальних змін, які відбувалися в останні десятиріччя, та їх наслідків, для формування соціальної політики та політики в царині культури. Внесок Інглехарта в соціальну науку величезний. Він був одним із найсильніших учених в області досліджень політичної культури. Інглехарт висунув емпірично обґрунтовану теорію мотивацій, в центрі якої — розвиток постматеріалістичних цінностей. У своїй «переглянутій теорії модернізації» Інглехарт розширив поняття постматеріалістичних цінностей до ширшої концепції «цінностей самовираження».

Іншим непересічним внеском Інглехарта є вже згадане створення емпіричної бази для вивчення культурних відмінностей і зрушень. На початку кар'єри вченого в області порівняльних соціальних досліджень та досліджень культури були систематичні дані лише по небагатьох країнах. Повсякчас прагнучи поліпшити цю ситуацію, Інглехарт брав участь у розробці опитувань Євробарометра, брав участь в *European Values Study* і, зрештою, заснував *World Values Survey* — наразі всеосяжну, широкоцитовану і широковизнану базу даних для вивчення політичної культури і соціальних змін. Таким чином, Інглехарт розробив не лише обґрунтовані й вельми впливові концепції, а й створив інфраструктуру для порівняльних

соціологічних досліджень. Тож інтелектуальний і організаційний внесок Рональда Інглехарта в ці дослідження важко переоцінити, він практично не має собі рівних.

Рональд Інглехарт — автор численних наукових праць, присвячених не лише проблематиці культурних змін і політичної культури, а й широкому колу соціально-демографічних питань, що стосуються, зокрема, поширення гендерної рівності, впливу емансипаційних цінностей на демографічну поведінку, факторів міжнародної міграції та ін. Соціальна наука втратила в його особі глибокого теоретика, талановитого різностороннього вченого, який працював до останніх днів свого довгого й плідного життя (остання його книга «Religion's Sudden Decline» вийшла у видавництві Oxford University Press наприкінці 2020 р.). Сподіваємось, що багата наукова спадщина Р. Інглехарта надихатиме на подальші наукові пошуки ще не одне покоління дослідників різних напрямів з усіх країн світу.

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID, Scopus ID та інші.

Стаття має складатись із таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони мають бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; коротко описувати проблему та актуальність статті, новизну, основну мету (завдання) дослідження; методи дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абревіатури.

Список **літератури** має бути оформлено відповідно до чинного Національного стандарту України (ДСТУ 8302:2015).

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатись на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатись із позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається авторська довідка.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://www.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент має розглянути статтю упродовж 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною по-

штою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову упродовж трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованої статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, має бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID identifier, Scopus ID and others. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — **in two languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; briefly describe the problem and relevance of the article, novelty, describe the main purpose of the study — define the study's main tasks, research methods; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of this year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in July of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://www.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10-12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to

the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purposeful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) — наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CIIA) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України (Uran Publish Servis, OJS)**, <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>.
- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CIIA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>, (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60
Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
<http://www.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*
Технічний секретар редакційної колегії *Г. О. Москаленко*
Редактор-перекладач англ. тексту *Т. О. Охмакевич*
Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 22.06.2021 р. Формат 70 × 100/16.
Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 11,05. Обл.-вид. арк. 11,37.
Тираж 140 пр. Зам. № 6349

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001